

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ**

MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Mayılov Məmmədyar Namiq oğlu

“Müəssisələrin maliyyə vəsaitlərinin səmərəli istifadə olunmasında maliyyə nəzarətinin rolunun artırılması” mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İstiqamətin şifri və adı: İİM 060403 “Maliyyə”

İxtisasın şifri və adı: İİM 060403-4 “Maliyyə nəzarəti və audit”

Elmi rəhbər:
i.e.n. b/müə. Qurbanova T.T.

Magistr proqramının rəhbəri:
i.e.d. prof. Kərimov A.M.

Kafedra müdiri:
i.e.d. Ələkbərov Ə. Ə.

M Ü N D Ə R İ C A T

	Səh
GİRİŞ -----	3-7
Fəsil 1. Müəssisələrdə maliyyə vəsaitlərinin formalaşdırılmasının əsas xüsusiyyətləri.	
1.1. <i>Müəssisələrdə maliyyə resurslarının mahiyyəti və zəruriliyi.</i> --	8-14
1.2. <i>Müəssisələrdə maliyyə vəsaitlərinin formalaşdırılmasının elmi-nəzəri məsələləri.</i> -----	15-22
1.3. <i>Maliyyə menecmentinin müasir konsepsiyası çərçivəsində müəssisələrdə maliyyə resurslarının təşkili xüsusiyyətləri.</i> - -	23-28
Fəsil 2. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələrdə maliyyə vəsaitinin idarə edilməsi probleminin müasir vəziyyəti.	
2.1. <i>Müasir şəraitdə müəssisələrin maliyyə vəsaitinin idarə edilməsinin təhlili və qiymətləndirilməsi.</i> -----	29-38
2.2. <i>Müəssisələrdə maliyyə vəsaitinin yaradılması mənbələrinin təhlili və proqnozlaşdırılması.</i> - - - - -	39-53
2.3. <i>Maliyyə resurslarının formalaşdırılmasında beynəlxalq təcrübə və Azərbaycanca ondan istifadə edilməsi xüsusiyyətləri.</i> - - - - -	54-64
Fəsil 3. Müəssisələrdə maliyyə vəsaitlərinin təmin olunması üzrə nəzarətin səmərəliliyinin artırılması istiqamətləri.	
3.1. <i>Müəssisələrin maliyyə vəsaitlərinin səmərəli istifadə edilməsinin perspektivləri.</i> - - - - -	65-74
3.2. <i>Müəssisələrin maliyyə vəsaitləri ilə təminatı və istifadəsinə dövlətin həyata keçirdiyi maliyyə nəzarəti və onun yaxşılaşdırılması yolları.</i> - - - - -	75-82
3.3. <i>Bazar münasibətləri şəraitində müəssisələrin maliyyə resurslarının vəziyyətinə qeyri-dövlət maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi.</i>	82-90
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR -----	91-94
ƏDƏBİYYAT SİYAHISI - - - - -	95-97
SUMMARY - - - - -	
PE3IOME - - - - -	

G İ R İ Ş

Mövzunun aktuallığı: Bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə resurslarının formalaşması və ondan səmərəli istifadə olunması hər bir müəssisənin inkişafının və müəssisənin böyük müəssisələr arasında səmərəli integrasiyasının təmin olunmasının, ölkənin sosial-iqtisadi problemlərinin vaxtında həllinin əsas amilidir. Bu səbəbdən qeyd olunan problemin ümumilikdə, həm də onun ayrı-ayrı tərkib hissələri üzrə həlli məsələsinə daim diqqət yetirilməlidir. Qabaqcıl ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, maliyyə potensialının təşəkkülü məsələsi geniş məzmunu malik olan mürəkkəb, sistemli bir problemdir. Bu problemin tərkib hissəsi kimi hər şeydən əvvəl maliyyə resurslarının yaranma və reallaşma mexanizmlərinin aşkarlanması, maliyyə vəsaitlərinin strukturunun optimallaşdırılması vəzifələrinin müəyyən edilməsi və onların həlli yollarının üzə çıxarılması çıxış edir.

Bununla yanaşı qeyd etmək olar ki, xüsusilə keçid iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə vəsaitlərinin formalaşması, inkişafı və istifadəsi həmçinin özündə müəssisənin iqtisadi mənafeələrinin uzlaşdırılmasını əks etdirir. Müasir şəraitdə müəssisələrin maliyyə dayanıqlığının formalaşması ilə bağlı problemlərin aşkarlanaraq optimal həll yolunun tapılması mühüm istiqamətlərdən biri olmalıdır. Bu problemlə bağlı aparılan tədqiqatlar göstərir ki, bu sahədə hələ də xeyli həll olunmayan məsələlər vardır, belə ki hazırda mövcud olan mexanizmlər çərçivəsində müəssisənin malik olduğu iqtisadi resursları həmişə tam şəkildə maliyyə potensialı səviyyəsinə çatdırmaq və ondan axıradək səmərəli istifadə etmək mümkün olmur. Həmçinin müəssisənin maliyyə potensialının formalaşması və inkişafı üzrə qanunvericilik bazasına tez-tez edilən dəyişiklər də bu sahədə qeyri-stabillik üçün əlverişli şərait yaradır. Etiraf edək ki, maliyyə vəsaitlərinin formalaşması və səmərəli istifadə olunması sahəsində olan problemlərin böyük bir qismi obyektiv xarakterlidir və bu sahə üzrə elmi biliklərin az olması, qabaqcıl dünya təcrübəsinin ölkəmizdə istifadəsi mexanizmlərinin sonadək yaradılmaması, bazar münasibətlərinə keçid şəraitində dövlətin fəaliyyət təcrübəsinin məhdudluğu və s. ilə izah olunur. Öz növbəsində yeni iqtisadi sistemin inkişaf parametrlərinin müəyyənəşdirilməsi

çərçivəsində maliyyə potensialının formalaşmasına nəzarət problemi üzrə nəzəri tədqiqatlarındaha da genişləndirilməsi, bu əsasda əsaslandırılmış praktik itövsiyyələrin irəli sürülməsi keçid dövrünün makroiqtisadi vəzifəsi kimi xeyli aktuallaşdırılmalıdır.

Bildiyimiz kimi maliyyə nəzarəti iqtisadiyyatda makro və mikro iqtisadi tənzimləmə proseslərində bu və ya digər uyğunsuzluqları, milli məhsulun natural və dəyər göstəriciləri tarazlığındakı pozuntuları aşkara çıxarmaq üçün bir alət kimi istifadə olunur. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə nəzarətinin zəruriliyinin, məqsəd və vəzifələrinin öyrənilməsi, bu sahə ilə bağlı müxtəlif nəzəri yanaşmaların sistemləşdirilməsi, dövlət maliyyə nəzarəti sistemində mövcud problemlərin araşdırılması və onun effektivliyinin artırılması qarşıya bir məqsəd kimi qoyulmalıdır. Maliyyə nəzarətinin əsas məqsədi dövlətin maliyyə siyasətinin uğurla həyata keçirilməsi, xalq təsərrüfatının bütün sahələrində və həlqələrində maliyyə vəsaitlərinin formalaşdırılması və səmərəli istifadə edilməsi prosesinin yerinə yetirilməsini təmin etməkdən ibarətdir.

Bu baxımdan “Müəssisələrin maliyyə vəsaitlərinin səmərəli istifadə olunmasında maliyyə nəzarətinin rolunun artırılması” dissertasiya işi olduqca aktualdır.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi: Müəssisələrin maliyyə vəsaitlərinin formalaşması üsulları, maliyyə potensialı ilə borc probleminin qarşılıqlı əlaqələri, maliyyə resurslarının səmərəli istifadəsinə nəzarət mexanizmləri iqtisad elmi tərəfindən bu və ya digər səviyyədə tədqiq olunmuşdur. Uzaq xarici ölkə alimlərindən R. Bergmann Barbara, R.Bahl, S.Wallace, V. Kapur, A. Klevmarken, G.Orkutt, E. Symons, P.Krugman, H.Baekgaard, J. Eaton, J. Sach, T.Mirer və s. əsərlərində bu məsələlərin həllinə müəyyən yer vermişlər. Rusiya alimlərindən L.Dukaniç, A.Vavilov, T.Yutkina, A.Paçinok, S.Sutirin, V.Morozov, D.Çernik və başqalarının əsərlərinin təhlili zamanı onların tədqiqatlarında da maliyyə potensialının formalaşması və qiymətləndirilməsi istiqamətlərində bir qisim elmi araşdırmalar aparıldığını, ümumi iqtisadi baxımdan maliyyə potensialının

reallaşdırılması imkanlarının tədqiq edildiyini görürük. Azərbaycan iqtisadçılarından Ə.Ələkbərov, T.Hüseynov, Ş.Səmədzadə, A.Musayev, D.Bağirov, X.Yahudov, V.Novruzov, A.Məmmədov, B.Ataşov, M.Həsənlı, Ə.Əlirzayev, R.Quşxani, A.Abbasov, Z.Məmmədov, M.Sadıqov və başqa alimlərimizin maliyyə resurslarının tədqiqinə dair elmi-tədqiqat əsərləri mövcuddur. İqtisadçılarımızın qeyd edilmiş problemlə bağlı elmi araşdırmalarında maliyyə potensialının iqtisadi kateqoriya kimi tədqiqi, onun qiymətləndirilməsi, maliyyə resurslarının səmərəli istifadə olunması məsələlərinə müxtəlif prizmalardan yanaşdıqlarını söyləmək olar.

Beləliklə, bu sahədə mövcud olan elmi-tədqiqat işlərinin təhlili göstərir ki, xarici ölkə və respublikamızın alimlərinin tədqiqatlarında maliyyə potensialı və maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsi məsələlərinin ancaq bəzi nəzəri aspektlərinə baxılmış, bu amillərin qiymətləndirilməsi üçün hər hansı bir sistemli üsul təklif edilməmişdir. Bütün bunlar qarşıya qoyulmuş problemin aktuallığını və elmi yeniliyini ortaya qoyur.

Tədqiqatın predmeti və obyektı: Tədqiqat işinin predmetini müəssisələrdə maliyyə vəsaitlərinin səmərəli istifadəsi fonunda maliyyə nəzarəti sisteminin təkmilləşdirilməsinin nəzəri aspektləri, obyektini isə maliyyə ehtiyatlarının formalaşdırılması və istifadəsi zamanı meydana çıxan pul-bölgü prosesi təşkil etmişdir.

Tədqiqatın əsas məqsəd və vəzifələri: Tədqiqatın əsas məqsədini maliyyə resurslarının təşəkkülünün nəzəri-metodoloji aspektlərinin və konseptual bazasının tədqiqi əsasında təsərrüfat subyektlərinin maliyyə potensialının formalaşması prosesində onun aşkarlanması, proqnozlaşdırılması və istifadəsi üçün sistemli metodikanın işlənməsi, maliyyə nəticələrinin qiymətləndirilməsi, likvidliyin və maliyyə dayanıqlılığın təhlili, bütövlükdə müəssisənin maliyyə potensialının müəyyən olunması və qiymətləndirilməsi, müəssisələrdə maliyyə nəzarətinin zəruriliyinin, məqsəd və vəzifələrinin öyrənilməsi, bu sahə ilə bağlı müxtəlif nəzəri yanaşmaların sistemləşdirilməsi, maliyyə nəzarəti sistemində mövcud problemlərin araşdırılması və onun effektivliyinin artırılması təşkil edir.

Dissertasiya işində qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı məsələlərin həlli məqsədə uyğun sayılmışdır:

- Maliyyə vəsaitlərinin formalaşması və onun konseptual əsaslarının tədqiqi;
- Müəssisələrin maliyyə resurslarının idarə olunmasının strateji istiqamətləri;
- Müəssisənin maliyyə dayanıqlığının və likvidliyinin təhlili, səmərəliliyinin artırılması yolları;
- Müasir iqtisadi şəraitdə nəzarət mexanizminin və onun vacib tərkib hissəsi olan maliyyə nəzarətinin formalaşması prinsipləri, şərtləri və rolunun nəzəri-metodoloji məsələlərinin elmi araşdırılması və bu istiqamətdə təklif və tövsiyələr hazırlamaq;
- Maliyyə nəzarəti sisteminin qabaqcıl dünya təcrübəsi və Azərbaycan reallığı əsasında təkmilləşdirilməsi və effektivliyinin artırılması istiqamətində elmi təkliflər və tövsiyələr hazırlamaq;

Tədqiqatın informasiya bazası: Tədqiqatın nəzəri-metodiki əsaslarını problemlə bağlı fərman və sərəncamlar, Azərbaycan qanunvericilik, icra orqanlarının qərarları və normativ sənədləri, Azərbaycanın həmçinin yaxın və uzaq xarici ölkələrin iqtisadçı alimlərinin maliyyə vəsaitlərinin formalaşması və səmərəli istifadəsi problemlərinə həsr olunmuş əsərləri, dövrü mətbuatın materialları təşkil edir. Problemin işlənməsi zamanı həmçinin oxuduğum dərsliklərdən nəticə çıxardaraq müxtəlif cədvəl və sxemlərdən istifadə etmişəm.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Müəssisələrdə maliyyə vəsaitlərinin səmərəliliyi xeyli dərəcədə maliyyə nəzarəti bazasının zamanın tələbinə uyğun təkmilləşdirilməsindən asılıdır. Maliyyə nəzarətini tənzimləyən normativ-hüquqi prinsiplər bunəzarəti demokratik dövlətə xas olan keyfiyyətə yeni səviyyəyə keçirməyi təmin etməlidir. Bu baxımdan tədqiqatın elmi yeniliyi kimi aşağıdakıları qeyd etmək olar :

- Maliyyə resurslarının nəzəri – metodiki əsasları, onun mahiyyəti və quruluşu araşdırılmış, bu resursların idarə olunması və onlardan səmərəli istifadə edilməsi məsələləri ümumi şəkildə tədqiq edilmişdir;

- Müəssisələrin maliyyə vəsaitlərinin idarə olunmasının metod və üsulları təsnifləşdirilmişdir, bu istiqamətdə nəzarət sisteminin rolu vurğulanmışdır;
- Maliyyə ehtiyatlarının yaradılmasının davamlı inkişafının təmin olunmasında maliyyə nəzarətinin rolu müəyyənləşdirilmişdir;

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti: Araşdırmalar prosesində əldə edilmiş məntiqi və nəzəri ümumiləşdirmələr, elmi cəhətdən əsaslandırılmış nəticələr müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələrdə maliyyə vəsaitlərinin təşəkkülü, səmərəli istifadə edilməsi imkanlarının aşkarlanması və formalaşması bazası kimi çıxış edə bilər.

Tədqiqatın həcmi və quruluşu: Tədqiqat işi 97 səhifə, giriş, üç fəsil, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarət olmaqla, 8 cədvəl, 3 diaqramı özündə əks etdirir.

Fəsil 1. Müəssisələrdə maliyyə vəsaitlərinin formalaşdırılmasının əsas xüsusiyyətləri.

1.1. Müəssisələrdə maliyyə resurslarının mahiyyəti və zəruriliyi.

Bildiyimiz kimi mülkiyyət və təşkili formasından asılı olmayaraq hər bir müəssisənin sabit və normal fəaliyyət göstərməsi üçün zəruri həcmdə maliyyə resurslarının olması olduqca vacibdir. Maliyyə öhdəliklərini yerinə yetirmək, cari və istehsalat xərclərini ödəmək məqsədilə təsərrüfat subyektinin sərəncamında cəmləşən pul gəlirlərinin, daxili aktivlərin və kənardan cəlb olunan vəsaitlərin məcmusu maliyyə resursları kimi xarakterizə olunur. Müəssisələr özlərinə məxsus maliyyə resurslarından istifadədə sərbəst olsalar da, həmin vəsaitlərdən qənaətlə və səmərəli istifadə etməlidirlər ki, yüksək iqtisadi nəticələrə nail olsunlar. Hər bir müəssisənin əsas məqsədlərindən biri öz daxili maliyyə resurslarını artırmaqdan ibarətdir, çünki onun səmərəli fəaliyyəti məhz bu ehtiyatların mövcudluğundan asılıdır. Müəssisələrin sərəncamında olan və təsərrüfatdaxili (maddi həvəsləndirmə tədbirləri, işçilərin əmək haqqı, sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi və s.), təsərrüfatdan kənar (mal-materiala görə kreditor borclarının ödənilməsi, kreditlərin qaytarılması, vergi və sığorta ödəmələri və s.) maliyyə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi, elm və texnologiyanın nailiyyətlərindən faydalanmaqla təkrar istehsalın genişləndirilməsi və həmçinin həmin təsərrüfat subyektlərinin əmtəə bazarındakı imicini artırmaq məqsədilə digər vacib tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün pul gəlirləri və daxilolmalar müəssisənin maliyyə vəsaitlərini təşkil edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, maliyyə resurslarının həcmi istehsal prosesindən asılıdır. Belə ki, istehsal fəaliyyətinin səmərəli təşkili, onun həcmi genişləndirilməsi son nəticədə maliyyə ehtiyatlarının həcmi artırır ki, bu da cəmiyyət üzvlərinin artan tələbatlarının daha dolğun ödənilməsinə imkan verir. Yaradılmış maliyyə ehtiyatlarının düzgün, səmərəli istifadə edilməsi öz növbəsində, istehsalın fasiləsizliyini təmin edir və onun həcmi genişləndirir, yəni, daha məhsuldar mütərəqqi texnologiyaların, avadanlıqların tətbiqi nəticəsində istehsalın

səmərəliliyinin artmasına və son nəticədə isə yenidən maliyyə ehtiyatlarının həcmnin artımına gətirib çıxarır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində ümumilikdə müəssisənin, onun təsisçilərinin və işçilərinin maliyyə müvəfəqiyyəti maliyyə resurslarının əsas və dövrüyyə vəsaitlərinə, həmçinin iş qüvvəsinin stimullaşdırılması vasitələrinə nə dərəcədə səmərəli və məqsədəuyğun yerləşdirilməsindən asılı olur. İdarəetmənin bütün səviyyələrində maliyyə resurslarının rolu bu və ya digər dərəcədə əhəmiyyətliyədir. Bu baxımdan yuxarıda qeyd olunanlardan nəticə çıxararaq müəssisələrdə maliyyə resurslarının aşağıdakı vacib xüsusiyyətlərini göstərə bilərik :

- müəssisənin istehsal potensialının formalaşdırılması və artırılması, onun optimal strukturunun təmin edilməsi;
- cari maliyyə-təsərrüfat prosesinin təmin edilməsi;
- müəssisənin əldə olunmuş iqtisadi imkanlarının saxlanması və onun fəaliyyətinin genişləndirilməsi.

Təsərrüfat fəaliyyətinin həyata keçirilməsində müəssisənin müvafiq maliyyə resurslarının əsas mənbələrindən biri kimi ilkin kapital çıxış edir. İlkin kapital müəssisənin təsisçilərinin payları hesabına formalaşır və nizamnamə kapitalı formasını alır. Nizamnamə kapitalı əsas fondların əldə olunmasına və normal istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin təşkili üçün lazım olan həcmdə dövrüyyə vəsaitlərinin yaradılmasına yönəldilir. Nizamnamə kapitalının ehtiyatı həmçinin lisenziyaların, patentlərin, nou-hauların və s. alınması üçün sərf də oluna bilər.

Təşkilati – hüquqi formasından asılı olaraq müəssisənin nizamnamə fondunun yaradılmasını mənbəyi aşağıdakılar ola bilər:

- Səhmdar kapitalı (səhmdar cəmiyyətlərində)
- Üzvlərin pay haqları (istehsal və istehlak kooperativlərində)
- Büdcə vəsaitləri (dövlət və bələdiyyə müəssisələrində)
- Sahə maliyyə ehtiyatları (müəssisə və ittifaqlarda)
- Uzunmüddətli kredit (hər hansı mülkiyyət formalı təşkilatlarda)

İlkin kapital istehsala yatırılır ki, bu da satılmış məhsulun qiymətində ifadə olunmuş dəyəri yaradır. Məhsul satıldıqdan sonra o mədaxil yəni satış pulu formasını alır. Mədaxil məhsulun istehsal edilməsinə sərf olunmuş vəsaitlərin ödənilməsi, müəssisənin maliyyə nəticələrinin və pul fondlarının formalaşması mənbəyi olsa da hələ gəlir deyildir. İstifadə prosesində mədaxil keyfiyyətcə müxtəlif tərkib hissələrinə bölünür. Bu baxımdan mədaxildən istifadənin istiqamətlərindən biri kimi amortizasiya fondunu qeyd etmək olar. Amortizasiya fondu ilkin olaraq qeyri-maddi aktivlərin, əsas istehsal fondlarının aşınması, pul formasını aldıqdan sonra isə amortizasiya ayırmaları şəklində təşkil olunur. Amortizasiya fondunun əmələ gəlməsinin əsas şərti istehsal olunmuş malların istehlakçılara satılması və mədaxilin əldə olunmasıdır.

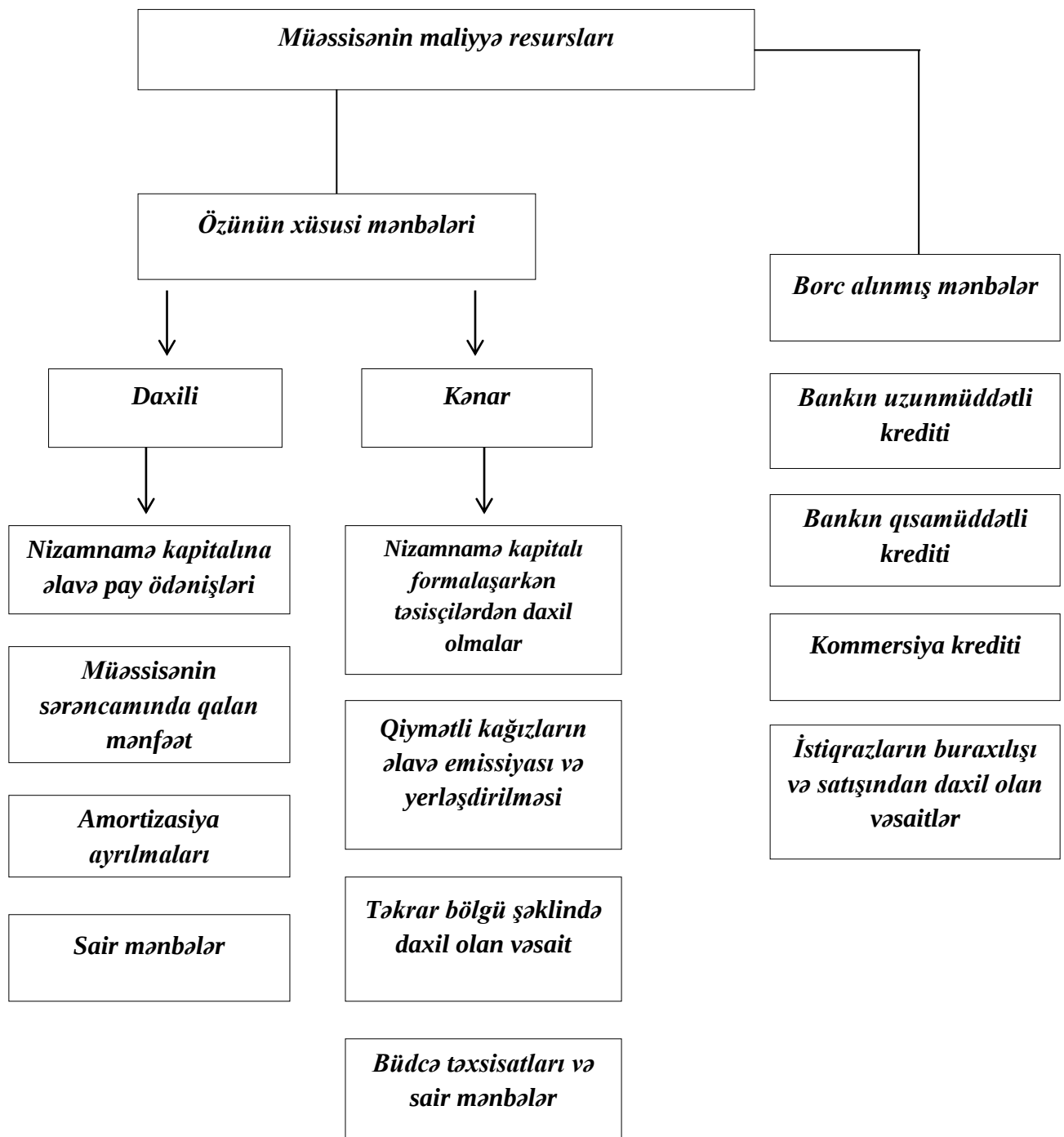
Müəssisə əmtəə yaradılması prosesində xammalı, materialları, yarımfabrikatları vəsatın alınmış komplektləşdirici məmulatları sərf edir. Onların dəyəri digər maddi məsrəflərə, işçilərin əmək haqqı və əsas istehsal fondlarının aşınması ilə yanaşı məhsul istehsalı üçün müəssisənin xərclərini təşkil edir və maya dəyəri formasını alır. Müəssisəyə satışdan vəsait (mədaxil) daxil olana qədər bu xərclər müəssisənin dövriyyə vəsaitlərinin hesabına maliyyələşir. Məhsul satıldıqdan sonra mədaxil hesabına məhsulun istehsalı üzrə müəssisənin xərcləri ödənilir, dövriyyə vəsaitləri isə bərpa edilir.

Məhsulun satışından əldə olunan mədaxili istehsal xərcləri ilə müqayisə etmək üçün xərclərin maya dəyəri şəklində xüsusiləşməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Məhsul istehsalı üçün vəsaitin investisiyalaşdırılmasının mahiyyəti xalis gəlirin əldə edilməsidir ki, bu zaman əgər mədaxil maya dəyərindən çox olarsa, onda müəssisə mənfəət əldə etmiş sayılır. Həm mənfəət, həm də amortizasiya ayırmaları istehsala sərf edilmiş vəsaitlərin dövrünün nəticəsidir və müəssisənin xüsusi maliyyə resursları adlanır. Müəssisə bu resurslardan müstəqil şəkildə istifadə edir. Müəssisənin mənfəəti isə öz növbəsində bütünlükdə onun sərəncamında qalmır və bir qismi vergilər şəklində büdcəyə daxil olur. Büdcəyə vergiləri və digər ödənişləri ödədikdən sonra xalis mənfəət müəssisənin sərəncamına keçir və müəssisə həmin

mənfəətdən öz nizamnaməsinə uyğun istifadə edir. Mənfəətin bölgüsü siyasəti işləyərkən aşağıdakı məsələlər diqqət mərkəzində saxlanılır: bir tərəfdən, dividendlərin verilməsi müəssisənin mülkiyyətçilərinin maraqlarını müdafiə etməlidir çünki yüksək dividendlər müəssisəni investorlar üçün cazibədar edir. Başqatərəfdən isə, dividendlərin maksimumlaşdırılması siyasəti, yaxud mənfəətin daha çox hissəsinin mülkiyyətçilər arasında bölgüsü istehsalın inkişafına yönəldilmiş mənfəət payının azalmasına gətirib çıxarır ki, bu da müəssisənin gələcək inkişafına problemlər yaradır. Buna səbəbdən mənfəətin bölgüsü siyasəti buiki məsələnin optimal əlaqələndirilməsi əsasında qurulmalıdır.

Müəssisənin sərəncamında qalan mənfəət onun artan tələbatlarının maliyyələşdirilməsinin başlıca mənbəyi kimi çıxış edir. Bu tələbatlar yığma və istehlaka bölünür ki, məhz mənfəətin yığma və istehlaka bölünməsi müəssisənin inkişaf perspektivlərini müəyyən edir. Yığma yönəldilən vəsaitlər (mənfəətin bir hissəsi və amortizasiya ayırmaları) müəssisənin istehsal fəaliyyəti və elmi-texniki inkişafını təmin etmək üçün istifadə olunan pul vəsaitlərini təşkil edir. Onun əsasında maliyyə aktivləri (başqa müəssisələrdə payçı kimi iştirak, qiymətli kağızların alınması və s.) formalaşır. Mənfəətin digər hissəsi müəssisənin sosial inkişafına həmçinin istehlaka yönəldilir. Xüsusi vəsaitlərlə yanaşı müəssisə borc alınmış maliyyə resurslarını, yəni başqa müəssisələrin vəsaitlərini, uzunmüddətli bank kreditlərini, istiqrazları cəlb edir. Qeyd edək ki, borc alınmış vəsaitlərin geri qaytarılmasının (ödənilməsinin) mənbəyi də məhz müəssisənin mənfəətidir.

Sxem 1. Müəssisənin maliyyə resurslarının tərkibi

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində kənardan cəlb edilmiş maliyyə vəsaitlərinin əhəmiyyəti olduqca böyükdür. Təcrübə göstərir ki, cəlb edilmiş vəsaitlər olmadan bir çox müəssisələr səmərəli, ahəngdar təsərrüfat fəaliyyətini qura bilmir. Hətta normal iqtisadi situasiyalarda borc alınmış vəsaitlər istehsalın səmərəliliyini artırır, istehsalın sabitləşdirilməsinə və genişləndirilməsinə zəmin yaradır. Borc resurslarının cəlb edilməsi mənbələrinin çoxluğu onlardan müxtəlif təsərrüfat vəziyyətlərində əlverişli istifadə etmək üçün münbit zəmin yaradır.

Müəssisənin pul vəsaitlərinin investisiyalaşdırılması istiqamətləri həm xalis maliyyə qoyuluşları, həm də məhsul istehsalı üzrə müəssisə fəaliyyətinin əsas növləri ilə əlaqədardır. Həmçinin əlavə gəlir əldə etmək üçün müəssisələr yeni yaradılan müəssisələrin və bankların nizamnamə fonduna vəsait qoyur və dövlətin qiymətli kağızlarını alırlar. Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin sabitliyi maliyyə resurslarının aktivlərə məqsəduyğun və düzgün qoyuluşundan əhəmiyyətli dərəcədə aslıdır. Aktivlər isə təbiəti etibarilə dinamikdir, müəssisənin fəaliyyəti prosesində həm aktivlərin miqdarı, həm də onların strukturu daim dəyişikliklərə məruz qalır. Müəssisənin maliyyə vəziyyəti uzunmüddətli perspektiv baxımından vəsaitlərin mənbələrinin strukturu, müəssisənin kənar investorlardan və kreditorlardan asılılıq dərəcəsi və s. ilə xarakterizə olunur. Müəssisənin xüsusi və cəlb edilmiş vəsaitləri arasındakı nisbət üçün qəbul olunmuş vahid normativ olmasa da, belə bir geniş yayılmış fikir var ki, müəssisənin xüsusi vəsaitlərinin payı 60%-dən çox olmalıdır.

Müəssisənin müvəqqəti sərbəst vəsaitləri bankda depozit hesabında saxlanıla bilər. Banklar daxil olan vəsaitləri bu hesablara mədaxil edir, həmin vəsaitlərin müəssisənin hesabından başqa hesablara köçürülməsi, habelə digər əməliyyatların aparılması haqqında müəssisələrin sərəncamını yerinə yetirirlər. Qanunvericilikdə xüsusi qaydalar nəzərdə tutulduğu hallar istisna olmaqla, qalan bütün hallarda müəssisələrin hesabından bütün ödənişlər müəssisə rəhbərinin müəyyən etdiyi ardıcılıqla həyata keçirilir. Qeyd etmək lazımdır ki, sərəncamında olan pul vəsaitlərindən istifadə edərkən müəssisələr cəmiyyət və dövlət qarşısındakı öhdəliklərdən tam azad oluna bilməzlər. Təşkili və mülkiyyət formasından asılı

olmayaraq bütün müəssisələr müxtəlif səviyyəli büdcə gəlirlərinin və büdcədənənar sosial fondların formalaşmasında iştirak edirlər.

Maliyyə sabitliyini qorumaq və bazar təsərrüfatı sistemində layiqli yer tutmaq qayğısı ilə hər bir müəssisə öz maliyyə resurslarını uyğun fəaliyyət növləri üzrə bölüşdürür. Maliyyə resurslarından səmərəli istifadə yalnız dövlətin aktiv maliyyə siyasəti əsasında mümkündür. Bu baxımdan ümumdövlət maliyyəsi təsərrüfat subyektlərinin maliyyəsi ilə üzvü surətdə əlaqədardır. Bir tərəfdən ümumdövlət maliyyəsinin əsas həlqəsi olan dövlət büdcəsinin mənbəyi maddi-istehsalda yaradılan milli gəlirdir, digər tərəfdən isə geniş təkrar istehsal prosesi təkcə müəssisələrin xüsusi vəsaiti hesabına deyil, həm də büdcə təxsisatları və bank kreditindən istifadə formasında ümumdövlət pul vəsaitləri fondundan maliyyələşdirilir. Müəssisənin xüsusi vəsaiti çatmadıqda o pay haqları əsasında səhmdar kapitalı, yaxud qiymətli kağızlarla əməliyyatlar şəklində borc vəsaitlərini bu işə cəlb edə bilər. Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində bu proseslərin getdikcə dərinləşməsi maliyyə işinin mürəkkəbləşməsinə və yeri gəldikcə yeni xüsusi maliyyə alətlərindən istifadəyə gətirib çıxarır.

1.2. Müəssisələrdə maliyyə vəsaitlərinin formalaşdırılmasının elmi-nəzəri məsələləri.

Dövlətin və müəssisələrin maliyyə ehtiyatları maliyyənin idarə edilməsinin, yəni onlardan istifadə edilməsinin, formalaşmasının və pul vəsaitlərinin hərəkətinin idarə olunmasının bilavasitə obyektidir. Müəssisənin maliyyə vəsaitləri bütövlükdə təsərrüfat subyektinin sərəncamında qərarlaşan bütün pul vəsaitlərinin və daxilolmaların ümumi kütləsidir. Maliyyə vəsaitləri həmçinin müəssisənin gəlirlərinin yaranması, bölüşdürülməsi və istifadəsi prosesini əks etdirir. Müəssisə səviyyəsində maliyyə vəsaitləri məqsədli təyinatlı pul fondlarının (istehsalın inkişafı, əməyin ödənilməsi, maddi mükafatlandırma fondu və s.) yaradılmasına, malverənlər, dövlət büdcəsi, sığorta orqanları, banklar və digər müəssisələr qarşısında götürülən öhdəliklərin yerinə yetirilməsinə istifadə olunur. Müəssisənin maliyyə ehtiyatları müəssisənin xüsusi və cəlb edilmiş vəsaitləri hesabına formalaşdırılır.

Müəssisədə maliyyə vəsaitlərinin formalaşdırılmasının əsas mənbəyi **mənfəətdir.** "Mənfəət" anlayışına hər hansı mülkiyyət formalı müəssisələr tərəfindən yaradılmış yığımların pul ilə ifadəsi kimi baxmaq olar. İqtisadi kateqoriya kimi mənfəət müəssisənin maliyyə fəaliyyətinin nəticəsi kimi çıxış edir. Mənfəətdə dövlətin, təsərrüfat subyektlərinin və ümumilikdə hər bir işçinin iqtisadi maraqları cəmləşmişdir. Mənfəət özündə müəssisənin maliyyə - təsərrüfat fəaliyyətinin bütün tərəflərini birləşdirir. Ona görə də təsərrüfat subyektlərinin mənfəətinin artması həmçinin dövlətin maliyyə ehtiyatlarının çoxalmasına və bununla bərabər maliyyə sisteminin möhkəmləndirilməsinə şərait yaradır. Təsərrüfat subyektlərinin istehsal və maliyyə təsərrüfat fəaliyyətinin son nəticəsi öz əksini balans mənfəətində tapır. Balans mənfəətinə isə əsas məhsulların o cümlədən iş və xidmətlərin istehsalı və satışından, həmçinin digər məhsulların satışından və satışdankənar əməliyyatlardan əldə olunan (cərimə və s. də daxil olmaqla) mənfəət daxil edilir. Müəssisənin həyata keçirdiyi maliyyə siyasətinə uyğun olaraq onun sərəncamında qalan mənfəət aşağıdakı istiqamətlərə yönəldilə bilər:

- ümumi həcmdə istehlaka;

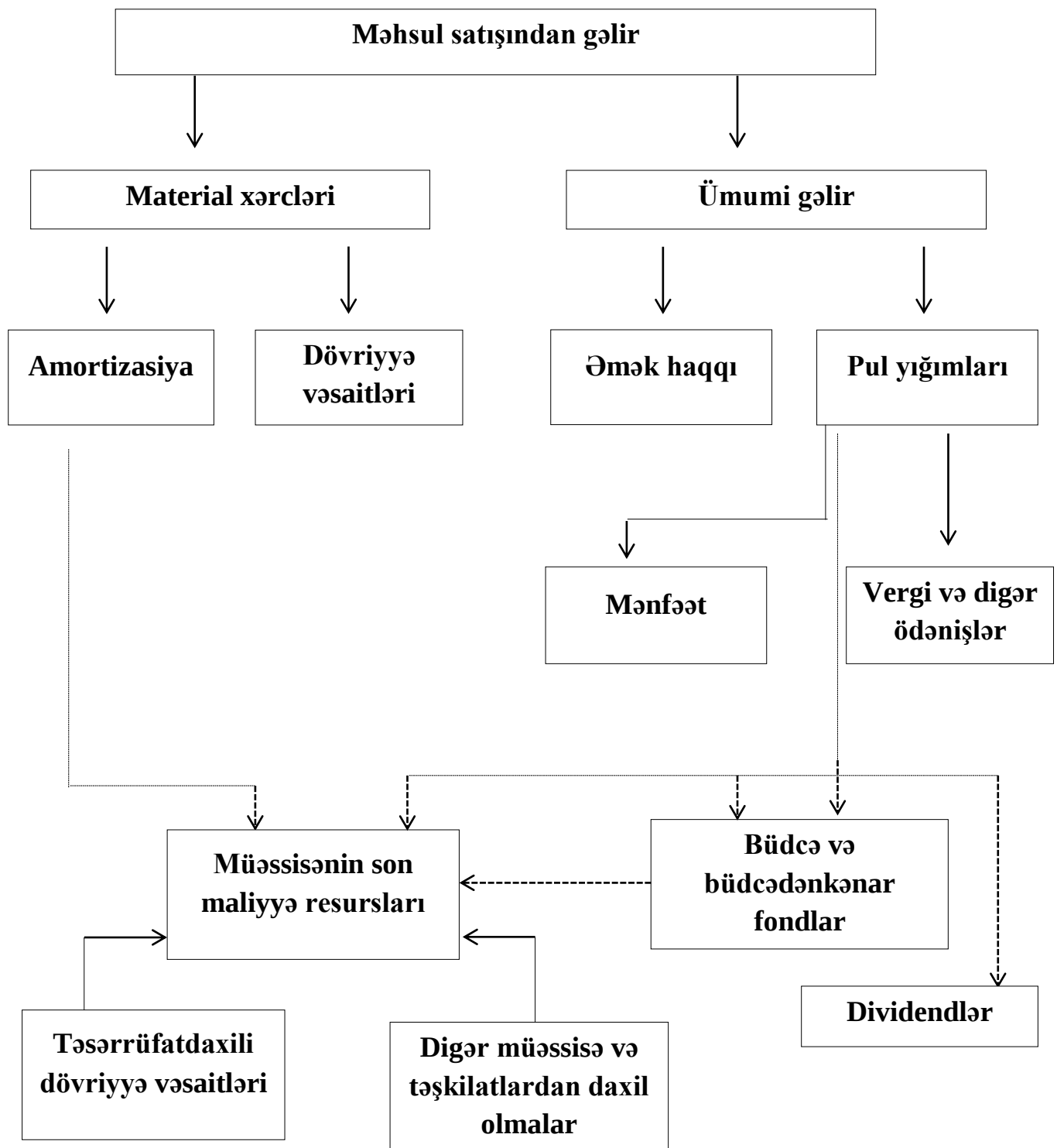
- müəssisənin inkişafının yenidən investisiyalaşdırılmasına;
- təşkilatın fəaliyyəti ilə əlaqədar olmayan digər layihələrin investisiyalaşdırılmasına;
- istehsal zərurəti ilə bağlı olaraq birinci üç istiqamətə bölüşdürülməsinə.

Xüsusi maliyyə mənbələrinin formalaşmasında sonrakı əhəmiyyətli yeri **amortizasiya ayırmaları** tutur. Amortizasiya ayırmaları əsas istehsal fondlarının, o cümlədən qeyri-material aktivlərin aşınmasının dəyərinin pul ilə ifadəsidir. Onlar ikili xarakter daşımaqla ilk növbədə məhsul istehsalı məsrəfləri tərkibinə daxil edilir və sonradan məhsul satışından əldə olunan gəlirin içərisində müəssisənin hesablama hesabında öz əksini tapır ki, bu isə həm sadə, həm də geniş təkrar istehsalın daxili mənbəyi kimi dəyərləndirilməlidir. Toplanmış amortizasiya ayırmalarına əsasən amortizasiya fondu təşkil edilir. Bu fond aşınmış əsas fondların təkrar istehsalının (bərpaasının) mənbəyi rolunda çıxış edir. Qeyd edək ki, inkişaf etmiş ölkələrdə sadə və geniş təkrar istehsalın maliyyələşməsində amortizasiyanın payı 50-70% civarındadır. Bu baxımdan da, amortizasiya ayırmaları tətbiqinin genişləndirilməsi məqsədəuyğun olardı.

Maliyyə resurslarının tərkibi və strukturası əlbəttə ki iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sektor və altsektorlarında eyni deyildir. Onlar istehsal, iqtisadi və təşkilati quruluşun çoxsaylı amilləri ilə müəyyən olunur. Metallurgiya və maşınqayırma kimi fondtutumlu sənaye sektorlarında xüsusi maliyyə resurslarının üstünlük təşkil edən elementi amortizasiya ayırmalarıdır. Yüngül sənaye və ticarətdə isə ümumi gəlirin əhəmiyyətli paya sahib olduğunu qeyd etmək lazımdır. Bundan başqa vəsaitlərin tərkibinə görə ayrılmasını məqsədli və çoxməqsədli təyinatlı maliyyə vəsaitləri olmaqla qruplaşdırmaq olar. Ümumiyyətlə danışdıqda, maliyyə vəsaitlərinin məqsədli istiqamətlənməsinə pul vəsaitləri fondlarının yaradılması və istifadəsi yolu ilə nail olmaq olar. Bildiyimiz kimi maliyyə resursları iki: fond və qeyri-fond formasında yaradıla və istifadə oluna bilər. Birinci forma maliyyə resurslarının vaxtı-vaxtında yaradılması, tamlığı və onların məqsədli istifadəsinə nəzarət nöqtəyi baxımından üstün tutulur. İkinci isə maliyyə resurslarının mobilliyi baxımından cəlbədidir.

Maliyyə resurslarının qruplaşdırılmasının mühüm prinsiplərindən biri onların ilkin və sonuncu maliyyə resurslarına ayrılmasıdır. Satışdan gəlirin bölgüsü zamanı müəssisədə ilkin maliyyə resursları (amortizasiya, mənfəət və s.) yaranır. Müəssisədə maliyyə vəsaitləri xüsusi vəsait, subsidiya və cəlb edilmiş vəsait hesabına formalaşır. Bildiyimiz kimi xüsusi maliyyə ehtiyatlarının ilkin yaradılması müəssisənin təsis edildiyi anda, yəni nizamnamə fondu yaradıldığı vaxt baş verir. Müəssisənin nizamnamə kapitalı həm iqtisadi subyektin gəlir əldə edə bilməsi üçün ilkin kapital, həm də iqtisadi subyekt müflis olduğu anda onun kreditörünün maliyyə tələblərinin ödənilməsinə təmin edən kapitaldır. Bu baxımdan nizamnamə kapitalı müəssisənin həm maliyyə sabitliyinin həm də onun normal inkişafının bir növ təminatçısı rolunu oynayır.

Ümumdövlət tələbatının ödənilməsi zərurəti ilə əlaqədar olaraq sonradan ilkin maliyyə resursları bölünür və onların müəyyən hissəsi dövlət büdcəsinə və büdcədən kənar fondlara verilir. Ümumdövlət maliyyə resursları da öz növbəsində yenidən bölünür, müxtəlif iqtisadi və sosial tələbatların ödənilməsinə yönəldilir, bu zaman onların bir hissəsi maddi istehsal müəssisə və təşkilatlarının, qeyri-istehsal sferasının qurum və təşkilatlarının sərəncamına daxil olur. Beləliklə sonuncu maliyyə resursları yaranır ki, bu da sxem 2-də göstərilmişdir.

Sxem 2. Müəssisənin sonuncu maliyyə vəsaitlərinin formalaşması

Gördüyümüz kimi, maliyyə resursları bütövlükdə müəyyən dövriyyəni həyata keçirir. Hər bir müəyyən zaman kəsiyində məcmu maliyyə resurslarının bir hissəsi ilkin maliyyə resurslarını, digər hissəsi – potensial son resurslarını ifadə edir.

Maliyyə resurslarının formalaşmasında borc kapitalı da mühüm əhəmiyyət daşıyır. Borc kapitalının cəlb edilməsi müəssisənin dövriyyə fondlarına olan ehtiyaclarının ödənilməsində zərurətə çevrilir. Belə ehtiyatların cəlb olunması müəssisənin yenidən qurulması, ilkin kapitalın yetərli olmaması, istehsalın texniki silahlandırılması, məhsul istehsalı, tədarükü, emalı və satışı prosesində mövsümlüyn mövcud olmaması zamanı, həmçinin müəssisənin özündən asılı olmayan səbəblər nəticəsində baş verə bilər. Qeyd edək ki, borc kapitalı qısamüddətli (bir ilə qədər) və uzunmüddətli (bir ildən yuxarı) olmaqla iki yerə ayrılır. Müəssisənin aktivlərinin qısamüddətli və yaxud uzunmüddətli borc kapitalının cəlb edilməsi hesabına maliyyələşdirilməsi məsələsi istehsalat zərurətinə uyğun olaraq hər bir konkret halda ayrıca həll olunur. Lakin buna baxmayaraq müəssisələr çox hallarda dövriyyə kapitalının nisbətən sabit hissəsini və bütövlükdə əsas kapitalı uzunmüddətli kapital hesabına maliyyələşdirməyə üstünlük verirlər. Dövriyyə aktivlərinin əmtəə axınının həcmindən asılı olan qalan hissəsi qısamüddətli kapital hesabına maliyyələşdirilir.

Ümumiyyətlə, maliyyələşmə strukturunun seçimi müəssisənin investisiya perspektivindən və onun fəaliyyətindən əldə edəcəyi mənfəətdən asılıdır. Yüksək gəlir edən müəssisələr iqtisadi inkişaflarını bölünməmiş mənfəət hesabına həyata keçirə bilirlər və adətən az gəlirli şirkətlər maliyyələşmə ehtiyaclarını borc mənbələrinin hesabına həll edirlər. Bu zaman cəlb edilmiş pul vəsaitlərindən effektiv istifadə olunmasını təmin etmək üçün müəssisənin istehsal və maliyyə fəaliyyətinin daha səmərəli təşkil edilməsi vacibdir.

Müəssisələrin maliyyə resurslarının formalaşması mənbələri arasındakı nisbət müəssisənin maliyyə dayanaqlığına ciddi təsir göstərir. Simon Singh müəssisələrin maliyyələşmə mənbələrindən asılılıq vəziyyətini təhlil etmişdir. Təhlil göstərdi ki, mənfəətin nəqədər böyük hissəsi investisiyaya yönəlsə, müəssisənin inkişaf tempi o qədər yüksək olur. Bundan başqa araşdırma göstərir ki, müəssisənin genişlənməsi

prosesində artıq daxili maliyyələşmə mənbələri yetərli olmur. Başqa sözlə ifadə etsək, müəssisə genişləndikcə, onun xarici maliyyələşmə mənbəyindən geniş istifadəsi gərəkli şərtlərdən biri olur. Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyasının (BMK) araşdırmalarına görə inkişaf etməkdə olan ölkələrin korporasiyaları, inkişaf etmiş ölkələrin şirkətlərinə nisbətən mənfəətdən maliyyələşmə mənbəyi kimi az istifadə edir. Ümumiyyətlə, inkişaf etməkdə olan ölkələrin müəssisələri xarici maliyyələşmə mənbələrindən istifadəyə geniş yer verir.

Müəssisənin maliyyə resurslarının formalaşmasının bütün kənar mənbələrini iki qrupun birinə aid edirlər:

- qiymətli kağızların buraxılması yolu ilə maliyyələşmə;
- kreditlərin alınması yolu ilə maliyyələşmə.

İnkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatı şəraitində qiymətli kağızlar investisiya prosesində aparıcı rol oynayır. Qiymətli kağızların köməyi ilə investorların sərbəst pul vəsaitlərindən, iqtisadiyyatın ən müxtəlif sahələrində istehsal məqsədləri üçün istifadə edilir. Xarici ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, qiymətli kağızların, ilk növbədə səhmlərin və istiqrazların emissiyası ənənəvi olaraq müəssisələrin maliyyələşdirilməsinin xarici mənbələrinin strukturunda mühüm yer tutur. Səhmlər əvvəlki kimi yenə də müəssisələrin maliyyələşdirilməsinin alternativ mənbəyi kimi mühüm rol oynayır. Qeyd etmək lazımdır ki, qiymətli kağızlar bazarı hesabına maliyyələşdirmənin ümumi həcmnin 20-30 faizi səhmlərin payına düşür.

Səhmlərin əlavə emissiyası yolu ilə xarici mənbələrdən xüsusi kapitalın cəlb edilməsi mürəkkəb və bir az da baha başa gələn prosesdir. Maliyyə menecmenti mövqeyindən səhmlərin emissiyasının idarə edilməsinin əsas məqsədi minimum zaman kəsiyində fond bazarında lazımi həcmdə xüsusi maliyyə resurslarını cəlb etməkdən ibarətdir. Bu baxımdan, səhmlərin emissiyasının idarə edilməsi prosesi aşağıdakı mərhələlər üzrə həyata keçirilir:

- səhmlərin emissiyasının effektiv yerləşdirilməsi imkanlarının öyrənilməsi;
- emissiyanın məqsədinin müəyyən edilməsi;
- emissiyanın həcmnin müəyyən edilməsi;

- qiymətli səhmlərin nominalı, növləri və miqdarının müəyyən edilməsi;
- cəlb edilən səhmdar kapitalın dəyərinin qiymətləndirilməsi.

Səhmdar cəmiyyəti ilkin, yaxud əlavə səhm emissiyası haqqında qərarı yalnız fond bazarı konyukturunun hərtərəfli təhlili və öz səhmlərinin potensial investisiya cazibədarlığının qiymətləndirilməsi əsasında qəbul edə bilər.

İndi isə borc kapitalının kredit forması haqda məlumat verək. Bildiyimiz kimi dünya təcrübəsində əsasən aşağıdakı kredit növləri fərqləndirilir: bank, istehlak, kommersiya, dövlət, beynəlxalq və sələm kapitalı. Müəssisələr üçün isə ən önəmlisi kommersiya və əlbəttəki, bank kreditləridir. Müəssisə kommersiya kreditini mal-material tədarük etdikdə, yaxud malgöndərən təşkilatda istehsalat ehtiyatları yaratdıqda ala bilər. Bu kredit növü əksər kiçik müəssisələr üçün maliyyələşmənin mənbəyidir. Kommersiya krediti yeni dəyər yaradır, iqtisadiyyatın yüksəlişinə töhfə vermiş olur. Kommersiya kreditinin götürülməsində məqsəd əmtəələrin və həmçinin onlarda maddiləşmiş mənfəətin reallaşdırılmasını sürətləndirməkdir. Kapitalın cəlb olunmasının bütün digər hallarında olduğu kimi, kommersiya kreditini əldə edən müəssisə asılılıq probleminə xüsusi diqqət yetirməlidir. Bütün dünyada istehsal-kommersiya tipli müəssisələr qısamüddətli və uzunmüddətli kredit resurslarının mənbəyi kimi ən çox kommersiya banklarına müraciət edirlər.

Müəssisələr üçün istehsal və sosial ehtiyacların qarşılanmasına yönəldilən bank kreditləşməsi qaytarılma, ödənişlilik və müddətlilik kimi kreditin mahiyyətini və məzmununu əks etdirən prinsiplərə ciddi əməl olunmaqla həyata keçirilir. Bank kreditini həmin əməliyyatların aparılmasına respublikanın Mərkəzi Bankı tərəfindən lisenziyası olan ixtisaslaşdırılmış kredit-maliyyə təşkilatları verirlər. Tərəflər arasındakı kredit münasibətləri isə kredit müqaviləsi və ya kredit sazişi vasitəsilə tənzimlənir.

D.S. Molyakov özünün «Müəssisə maliyyəsinin aktual problemləri» məqaləsində yazır: «Maliyyə resurslarının yaradılması mənbələrinin strukturası və ilk növbədə isə xüsusi mənbələrin nisbi ağırlığı böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu gün hər yerdə istehsalçı müəssisə öz maliyyəsinin təşkili problemlərini xüsusi resursların tapılması

hesabına deyil, əsasən bank və kommersiya kreditləri hesabına həll etməyə çalışır. Cəlb olunmuş vəsaitlərin nisbi ağırlığının böyüklüyü yəni, kommersiya banklarının kreditləri üçün yüksək faiz ödəmələri, səhm və istiqrazlar üçün dividendlərə əlavə məsrəflər müəssisənin maliyyə fəaliyyətini və balans likvidliyini ağırlaşdırır». Göründüyü kimi professor D.S. Molyakovun mövqeyi nisbətən optimal kapital strukturasında cəlb olunmuş mənbələrin minimalizasiyasına gətirib çıxarır. Onu saxlamaq üçün balans likvidliyindən başqa həmçinin xüsusi vəsaitlərin rentabelliyni də nəzərə almaq lazımdır. Rentabellik istehsalın səmərəliliyinin nisbi göstəricisi hesab olunur. Rentabelliyn yüksəlməsi amili vahid iqtisadi proseslərdən asılıdır. Bura istehsalın idarə olunması sisteminin təkmilləşdirilməsini, müəssisə resurslarından istifadənin səmərəliliyinin artırılmasını, dövryyə vəsaitinin həcmnin və onun yaradılması mənbələrinin dəqiq müəyyən edilməsini aid etmək olar. Müasir şəraitdə rentabelliyn artırılmasının mühüm amili müəssisələrin resursa qənaət üzrə işi hesab olunur. Məhz bu yolla maya dəyərinin aşağı salınması və mənfəətin artmasına nail olmaq olar.

Yaradılmış maliyyə vəsaiti mənbələrindən səmərəli, düzgün istifadə edilməsi istehsalın həcmnin genişlənməsinə, onun fasiləsizliyinin təmin edilməsinə, ən başlıcası istehsalın səmərəliliyinin artmasına gətirib çıxarır. Buna görə də yazıb müdafiyyə təqdim etdiyim magistr dissertasiyasının mövzusu olduqca aktualdır.

1.3. Maliyyə menecmentinin müasir konsepsiyası çərçivəsində müəssisələrdə maliyyə resurslarının təşkili xüsusiyyətləri.

Bazar iqtisadiyyatında maliyyə resurslarının oynadığı müstəsna rol onun müstəqil idarəetmə sferasına ayrılmasını – maliyyə menecmentinin yaradılmasını zərurətə çevirmişdir. Maliyyə menecmentinin müstəqil sistemləşdirilmiş elmi-praktiki istiqamət kimi formalaşmasına müəssisələrin idarə edilməsində yaranmış meyllərin reallığına alimlərin və praktiklərin təbii reaksiyası səbəb olmuşdur.

«Maliyyə resursları» kateqoriyasının mahiyyətinə birmənalı və əsaslandırılmış şərh vermək – eyni zamanda onun daxili tərkibini, müəssisənin dövriyyəsində onların rolunu, maliyyə münasibətlərinin material daşıyıcıları kimi maliyyəresurslarına xas olan funksiyalarını müəyyənləşdirməkdir. Maliyyə resursları kateqoriyasına baxarkən ilkin metodoloji şərt kimi həlli zəruri olan məsələ, kateqoriyaların əsaslandırılması problemdir. Elmi ədəbiyyatlarda baxılan problemlə əlaqədar üç əsas metodoloji yanaşmaya rast gəlinir.

Bir sıra iqtisadçılar maliyyə resurslarının başlanğıc momenti kimi onların dövriyyəsinin sərhədlərini, daha dəqiq desək obyekt kimi (ümumi dövlət maliyyə resursları, müəssisə və təşkilatların və s. resursları) onların idarə etmə səviyyəsini qəbul edirlər. Lakin A.M.Birman və T.V.Quyda hesab edirlər ki, «bu metod bir qayda olaraq ardıcılıqlığa, təkrar hesablamalara, maliyyə resursları ilə təsərrüfatçılıqda istifadə olunan bütün pul vəsaitlərinin məcmusu ilə eyniləşdirilməsinə gətirib çıxarır».

Alimlərin başqa bir qrupu maliyyə resurslarının müəyyənləşdirilməsində kateqoriya kimi onların yaradılma mənbələrini – məcmu ictimai məhsulu seçirlər. Maliyyə resurslarının həcmnin müəyyənləşdirilməsi üçün onlar məcmu ictimai məhsuldan müəyyən xərclərin, birinci növbədə sadə təkrar istehsal ilə əlaqədar xərclərin çıxılması metodunun istifadə edilməsini təklif edirlər. Verilmiş yanaşmaya dair bir sıra xüsusiyyətləri də qeyd etmək lazımdır. Birincisi, məcmu ictimai istehsal maliyyə resurslarının yeganə mənbəyi deyildir, həmçinin məlum olduğu kimi, ölkə iqtisadiyyatında maliyyə resurslarının mənbəyi kimi milli sərvətin bir hissəsi də çıxış

edir. Müəssisənin milli sərvət hesabına yaradılan maliyyə mənbələrinin əsas elementləri kimi ilk növbədə amortizasiyanı, sıradan çıxmış və istifadəsiz vəsait satışından gəlirləri, həmçinin əsas fondların tərkibinə keçirilənlər, satışdankənar əməliyyatlardan daxilolmaların ayrı-ayrı növlərini və s. göstərmək olar. Maliyyə resursları yaradılmış dəyərin pul formasının mürəkkəb bölgüsü və yenidən bölgüsü prosesində gəlirlərin və daxilolmaların müəyyən formalarının bu əsasa görə ayrılması nəticəsində yaranır. Buna görə də maliyyə resurslarının müəyyənləşdirilməsində ilkin kateqoriya kimi məcmu məhsulun seçilməsi mütləq onların həcmnin azalmasına gətirib çıxarır ki, bu isə anlayışın mürəkkəb tərkibini açmağa imkan vermir. Qeyd etmək lazımdır ki, maliyyə resurslarının xidmət sferasının geniş təkrar istehsal məhdudlaşdırılması onların mahiyyətini əhəmiyyətli dərəcədə məzmunsuzlaşdırır. Çox güman ki, söhbət bütövlükdə təkrar istehsal prosesindən getməlidir.

Üçüncü qrup iqtisadçılar açıq şəkildə maliyyə resurslarını pul vəsaitləri ilə əlaqələndirirlər. Xüsusilə, burada prof. P.S.Nikoski və prof. M.K.Şermenevi qeyd etmək lazımdır. P.S.Nikolski maliyyə resurslarının və pul fondlarının idarə edilməsi prosesinin bir sıra nəzəri aspektlərini işləmişdir, xüsusilə də – onların tənzimlənməsi və onlarla manevr edilməsi sahəsində müddəaları göstərmək olar. Lakin maliyyə resurslarının yalnız pul fondları ilə məhdudlaşdırılması çətin ki qanunauyğundur. Prof. D.S.Molyakovun yazdığı kimi, «maliyyə resurslarına yaradılmasının və istifadəsinin həm fond həm də qeyri-fond forması xasdır».

Fikrimcə, maliyyə resurslarının müəyyənləşdirilməsinin daha çox qəbul oluna biləcək ilkin prinsipi onların növlərinə, yəni, məcmu ictimai məhsulu reallaşdıran maliyyə bölgüsündən keçərək: amortizasiya ayırmaları, ümumi gəlir (mənfəət), dayanıqlı passivlər və s. qəbul edilmiş formalara görə əlaqələndirilməsidir. Bundan başqa, müəssisənin vəsaitlərinin dövriyyəsi prosesində onların rolunun aydın ifadə olunması da xüsusi əhəmiyyət daşımalıdır.

Professor V.M.Radionova müəssisənin maliyyə resurslarına aşağıdakı müəyyənləşdirilməni verir: «Müəssisənin maliyyə resursları – təsərrüfatçılıq subyektinin sərəncamında olan və maliyyə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi, geniş

təkrar istehsal və iqtisadiyyatın stimullaşdırılması xərclərinin həyata keçirilməsi üçün nəzərdə tutulan pul gəlirləri və daxilolmalarıdır». Müəllif həmçinin maliyyə resurslarını üç əsas qrupa bölür:

- xüsusi və ona cəlb olunmuş vəsaitlər hesabına yaradılan;
- maliyyə bazarından mobilizasiya olunan;
- yenidən bölgü yoluyla daxil olan.

Birinci qrup resurslara aiddir:

– pul gəlirlərinin bir hissəsi (ilk növbədə – əsas fəaliyyətdən mənfəət, həmçinin elmi-tədqiqat işlərindən (ETİ) mənfəət, tikinti-quraşdırma işlərindən (TQİ) mənfəət, maliyyə əməliyyatlarından mənfəət);

– pul daxilolmaları (amortizasiya ayırmaları, dayanıqlı passivlər, vətəndaşlardan məqsədli daxilolmalar, əldən çıxarılan əmlakın satışından gəlir, tikintidə daxili resursların mobilizasiyası, daxilolmaların digər növləri);

Prof. D.S. Molyakovun fikrincə ümumi mənfətin xüsusi mənbələrin tərkibinə daxil edilməsi büdcəyə ödənişlərdən və büdcədən kənar fondlara ayırmalardan ibarət olan maliyyə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi üçün nəzərdə tutulan müəssisənin maliyyə resurslarının həcmi əhəmiyyətli dərəcədə azaldır. Onların əhəmiyyətli hissəsi məhsulların maya dəyərində aid edilir. O bildirir ki, müəssisənin xüsusi maliyyə resurslarının əsas mənbəyi ümumi mənfəət deyil, ümumi gəlirdir.

İkinci qrup resurslar xüsusi səhmdar istiqrazların və digər qiymətli kağız növlərinin satışından yaranır və eyni zamanda kredit investisiyalarını da əhatə edir.

Üçüncü qrupun mənbələri – bunlar yaranmış risklərə görə sığorta ödənişləri, başqa emitentlərin qiymətli kağızlarından dividendlər və faizlər, büdcə subsidiyaları və digər resurs növləridir. Üçüncü qrup resurslardan danışarkən, qeyd etmək lazımdır ki, təsərrüfatçılığın bazar şəraitinə keçənə qədər müəssisələr maliyyə resurslarının əhəmiyyətli hissəsini pul vəsaitlərinin sektor daxili yenidən bölgü və büdcə maliyyələşməsi əsasında əldə edirdilər. Bazar münasibətlərinin formalaşması prosesində yenidən bölgü qaydasında yaranan maliyyə resurslarının strukturunda ən

böyük rolu sığorta fondlarından daxil olan sığorta əvəzinin ödənişləri və ən az rolu büdcədən maliyyə mənbəyi oynayır.

A.M. Birman maliyyə resurslarını «sadə təkrar istehsal prosesi ilə əlaqədar bütün xərclər ödənildikdən sonra qalan, mobil material qiymətlərindən təmin olunan pul vəsaitləri» kimi müəyyənləşdirir. Başqa sözlə, maliyyə resurslarına əlavə olunan məhsulun maya dəyəri, zəruri məhsulun bəzi hissəsi (əhəlinin və təsərrüfatçılıq subyektlərinin məcburi və könüllü ödənişləri vasitəsilə toplanan) köhnəlmiş fondların bərpası üçün tələb olunan vaxta qədər geniş təkrar istehsalə yönəldilə bilər. Qeyd edək ki, bu yanaşmada bugünkü realıqla bəzi uyğunsuzluqlar mövcuddur. Çünki amortizasiya pul gəlirləri və daxilolmalarının bütünlükdə məcmu forması deyildir və bu da onun maliyyə resurslarının xüsusiləşmiş və vahid yaradılma mənbəyi kimi seçilməsinə imkan vermir.

Tədqiqat əsnasında maliyyə resursları bu və ya digər vaxt kəsiyində dövlətin və müəssisənin sərəncamında olan pul vəsaitləri fondlarının məcmusu kimi başa düşülür: «müəssisələr, birliklər, təşkilatlar və dövlət tərəfindən yaradılan və istifadə olunan pul fondu». Maliyyə resurslarını təsərrüfatın inkişafına və xalqın rifahının yaxşılaşdırılmasına birdəfəlik əsaslarla yönəldilən dövlətin, müəssisələrin və təşkilatların mülkiyyətində olan pul vəsaitlərinin məcmusu kimi müəyyən etmək olar. Lakin, verilmiş müəyyənləşdirmə mahiyyətə sahibkarlıq subyektinin sərəncamında olan maliyyə resurslarının həcmi məhdudlaşdırır və eyni zamanda qaçınılmaz şəkildə təkrar istehsal amillərinin subyektiv məhdudlaşdırılmasına gətirib çıxarır.

Bazar iqtisadiyyatlı ölkələrdə iri şirkətlər üçün kapitalın strukturu və maliyyə resurslarının qiyməti həyati əhəmiyyət kəsb edir. Bu sahədə intensiv tədqiqatlar əsasən 50-ci illərin sonlarından aparılmağa başlamışdır. Lakin ilk addımlar hələ 30-cu illərdə U.Şarp tərəfindən atılmışdır. Ümumilikdə qəbul edilmiş fikir belədir ki, maliyyə menecmentinin bu sahəsinə ən gözəl töhfəni F.Modilyani və M.Müller vermişdir. İlk əvvəl onlar düşündürlər ki, müəssisənin bazar dəyəri onun kapitalının strukturundan, yəni xüsusi vəsaitlə borc vəsaitinin nisbətindən asılı deyil, yalnız müəssisənin gələcək dövrdə gəlirlərinə bağlıdır. Bu iddianı irəli sürərkən onlar «ideal

kapital bazarı» konsepsiyasına əsaslanırdılar. Lakin həqiqətdə ideal kapital bazarının mövcud olmaması onları öz nəzəriyyələrini inkişaf etdirməyə məcbur etdi. «Kapitalın strukturu» nəzəriyyəsində ortaya atılan yeni müddəa kimi müəssisənin bazar dəyərinin artmasının onun kapitalının strukturunda borc vəsaitlərinin xüsusi çəkisi ilə düz mütənasib asılılığı çıxış etdi. Bu o deməkdir ki, müəssisənin kapitalının tərkibində borc vəsaitinin xüsusi çəkisi nə qədər çox olarsa onun səhmlərinin qiyməti də bir o qədər yüksək olar. Lakin sonralar müəyyən edildi ki, müəssisə borc vəsaitindən müəyyən bir hədd çərçivəsində istifadə etməlidir. Həmin həddən artıq borc vəsaitinin cəlb edilməsi müəssisənin bazar dəyərinin yüksəlməsinə deyil, aşağı düşməsinə səbəb olur. Bu gün bu nəzəriyyə aşağıdakı 3 əsas müddəaya söykənir :

- müəyyən hədd daxilində borc vəsaitindən istifadə firma üçün faydalıdır;
- borc vəsaitindən ifrat istifadə sonda müflisləşmə ilə nəticələnir;
- hər bir müəssisə üçün borc kapitalının optimal səviyyəsi fərqlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, “maliyyə” kateqoriyasının hamıya məlum olan nəzarət və bölgü funksiyaları əsasında maliyyə resurslarının mahiyyətini müəyyənləşdirən yanaşma da mövcuddur. Hər bir maliyyə münasibəti həmişə dəyərin müəyyən hissəsinin pul formasında hərəkəti ilə müşayiət olunur. İstənilən maliyyə münasibətinin maddi təcəssümü gəlirlər, ayırmalar və daxilolmalar formasında mövcud olan pul vəsaitləridir. Maliyyə və maliyyə resurslarının qarşılıqlı münasibətlərində aşağıdakı qənaətə gəlmək olar. Maliyyə, bölgü funksiyasına malik olmaqla öz maddi təcəssümünü maliyyə resurslarında tapır. Maliyyə resursları maliyyə münasibətlərinin material daşıyıcıları olmaqla, ictimai məhsulun dəyər bölgüsü (ilkin bölgü), büdcə, büdcədən kənar fond, sığorta fondu vasitəsilə yenidən bölgüsündə bu münasibətlərdə ifadə olunmuş bölgü prosesi vasitəsilə ifadə olunur. Maliyyənin nəzarət funksiyasına gəlincə isə, o əsas etibarilə maliyyə resurslarının tərkibinə daxil olan maliyyə fondları vasitəsilə reallaşır.

Beləliklə, maliyyə resurslarının mahiyyətinin müəyyənləşdirilməsində baxılan metodoloji yanaşmaları nəzərə alaraq, onların üstünlük və çatışmamazlıqlarını, müxtəlif maliyyə axınlarının (ilk növbədə təkrar istehsal və bölgü) konsepsiyası

mövqeyindən qiymətləndirməklə hazırki dissertasiyanın tədqiqat obyektini müəyyənləşdirək: “Maliyyə resursları – dövlətin və təsərrüfat subyektlərinin sərəncamında olan, maliyyə-kredit sistemi qarşısında öhdəliklərin yerinə yetirilməsi, işçilərin maddi stimullaşdırılması, geniş təkrar istehsal xərclərinin həyata keçirilməsi üçün nəzərdə tutulmuş pul gəlirləri və yığımlarıdır.”

Fəsil 2. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələrdə maliyyə vəsaitinin idarə edilməsi probleminin müasir vəziyyəti.

2.1. Müasir şəraitdə müəssisələrin maliyyə vəsaitinin idarə edilməsinin təhlili və qiymətləndirilməsi.

Bazar iqtisadiyyatına keçid ilə əlaqədar olaraq iqtisadiyyatın təşkilati-iqtisadi cəhətdən inkişafı bazar münasibətlərinin əsas həlqəsi, yəni subyekti olan müəssisələrin maliyyə fəaliyyətinin idarəolunması sistemində də xeyli təsirgöstərdi. Belə ki, müəssisə səviyyəsində məhsul (iş, xidmət) istehsal olunur, resursların qənaətlə xərclənməsi məsələləri həll olunur, yüksək məhsuldarlı texnika və texnologiya tətbiq edilir. Artıq bu gün və perspektivdə mülkiyyət və hüquqi- təşkilati formalarından asılı olmayaraq bütün müəssisələr qarşısında duran əsas məsələni müəssisənin istehlakçıya yüksək keyfiyyətli və ya yeni keyfiyyətlərə malik olan malları vermək qabiliyyəti təşkil edir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində ancaq müəssisənin maliyyə vəsaitlərinin səmərəli idarəolunması yolu ilə müəssisədə əlaqələri və iqtisadi proseslərin inteqrasiyasını təmin etmək olar. Müəssisənin idarəolunması onun daxili resurslarını xarici mühit ilə əlaqələndirir. Professor İ.A.Blank qeyd edir ki, müəssisə vəsaitlərinin idarə olunması aşağıdakı vacib vəzifələrin yerinə yetirilməsini nəzərdə tutur:

- müəssisədə formalaşmış kapitalın fəaliyyət növləri və ondan istifadə istiqamətləri üzrə optimal bölgüsü;
- müəssisənin inkişaf prosesində daimi maliyyə tarazlığına nail olunması;
- təsisçi tərəfindən müəssisə üzərində maliyyə nəzarətinin gücləndirilməsi;
- kapitalın dövriyyəsinin optimallaşdırılması və kapitalın investisiyalaşdırılması prosesinin təmin edilməsi;
- müəssisənin maliyyə çevikliyinin təmin edilməsi.

Bazar iqtisadiyyatı metodlarına uyğun maliyyə resurslarının səmərəli idarə olunması maliyyə menecmenti çərçivəsində həyata keçirilir. Maliyyə menecmenti strateji və cari məqsədlərə çatmaq üçün müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətində meydana çıxan pul axınının hərəkətinin idarəolunmasının səmərəli sistemini əks etdirir. Başqa

sözlə desək, maliyyə menecmenti maksimum gəlir əldə etmək üçün müəssisənin maliyyə vəsaitinin optimallaşdırılması ilə bağlıdır. Beləliklə, *maliyyə menecmenti* – müəssisənin pul vəsaitlərinin dövriyyəsinin təşkili və maliyyə resurslarının formalaşması, bölüşdürülməsi və istifadə prosesi ilə əlaqədar idarəetmə qərarlarının işlənməsi və reallaşdırılmasının metod və prinsiplər sistemini özündə əks etdirir.

Bildiyimiz kimi müasir şəraitdə müəssisənin maliyyə resurslarının mühüm tərkib hissəsini dövriyyə vəsaitləri təşkil edir. Müəssisədə dövriyyə vəsaitlərinin vəziyyətindən istehsal tskilinin müvəffəqiyyətlə aparılması birbaşa asılıdır. Lakin dövriyyə vəsaitinin çatışmazlığı istehsal fəaliyyətini iflic edir, istehsal tskili dayanır və son nəticədə müəssisə öz öhdəçiliklərini ödəmək imkanlarına malik olmayaraq iflasa uğrayır. Müəssisədə dövriyyə aktivlərinin vəziyyətinə onların dövriyyəsi bir başa təsir göstərir. Dövriyyə vəsaitinin dövriyyəsindən nəinki müəssisənin təsərrüfat fəaliyyəti üçün minimum həcmdə zəruri vəsaitlərin həcmi asılıdır, eyni zamanda, ehtiyatların saxlanılması xərclərinin həcmi də əlaqədardır. Bütün bunlar son nəticədə məhsulun maya dəyərində və müəssisənin maliyyə nəticələrində əks olunur. Beləliklə, müəssisələrdə dövriyyə vəsaiti ilə əlaqədar aşağıdakı göstəricilər təhlil edilir:

- dövriyyə aktivlərinin dövriyyəsi;
- debitor borcunun dövriyyəsi;
- əmtəə-mal qiymətlilərinin ehtiyatının dövriyyəsi.

Dövriyyə vəsaitlərinin idarə edilməsində əsas məqsəd müəssisənin uzunmüddətli və səmərəli istehsal maliyyə fəaliyyətinin təmin edilməsi üçün kifayət edəcək cari aktivlərin həcmi və strukturunu, onların əldə olunması mənbələrini və aralarındakı nisbətləri müəyyən etməkdir. Qeyd edək ki, məsələnin bu cür qoyuluşu strateji xarakter daşıyır. Cari fəalliyət prosesində müəssisənin mühüm təsərrüfat-maliyyə xarakteristikası qısamüddətli kreditor borclarını vaxtlı-vaxtında ödəyə bilmək qabiliyyəti yəni, onun likvidliyidir. Kreditorlar qarşısında mövcud öhdəliklərin yerinə yetirilməsinin gecikdirilməsi yaranmış təsərrüfat əlaqələrinin qırılmasına və bundan doğan bir sıra mənfi nəticələrə gətirib çıxarır.

Dövriyyə vəsaitlərinin səviyyəsi ilə müəssisənin mənfəəti arasında da müəyyən bir asılılıq mövcuddur. Belə ki, dövriyyə vəsaitlərinin səviyyəsi ehtiyac duyulan həddən az olduqda müəssisənin işində tez-tez fasilələr yaranır ki, nəticədə mənfəətin həcmində azalma baş verir. Dövriyyə vəsaitlərinin səviyyəsinin normadan yüksək olması isə vəsaitlərin müəyyən hissəsinin fəaliyyətsiz qalmasına, xərclərin artmasına və öz növbəsində mənfəətin azalmasına gətirib çıxarır. Bu səbəbdən dövriyyə vəsaitləri elə optimal səviyyədə saxlanmalıdır ki, şirkətin vəsaitlərindən səmərəli istifadə olunaraq ən yüksək mənfəət əldə edilsin.

Müəssisələrdə dövriyyə kapitalından istifadəni yaxşılaşdırmaq, dövriyyəni həm istehsal, həm də tədavül sferasında sürətləndirməkdən ötrü istehsal, təchizat və satış şərtlərini yaxşılaşdırmaq lazımdır. Bundan başqa, istehsal sferasında maddi qiymətlilərdən istifadə ənormasını azaltmaq, istehsal müddətini qısaltmaq, tədavül sferasında isə satış və sənəd dövriyyəsini sürətləndirmək, daha mütərəqqi hesablaşma formalarından istifadəni təşkil etmək vacibdir. Dövriyyə aktivlərinin dövriyyəsinin sürətləndirilməsinin ən mühüm yolları aşağıdakılardır:

1. Məhsulun material tutumunun aşağı salınması;
2. İstehsalın intensivləşdirilməsi;
3. Satıcı ilə alıcı təşkilatlar arasında optimal əlaqələrin yaradılması;
4. Müqavilə intizamının möhkəmləndirilməsi;
5. Normallaşdırılmanın təkmilləşdirilməsi.

İstehsal fondlarından səmərəli istifadə hər şeydən əvvəl əlavə kapital sərfetmədən məhsul istehsalını artırmaq deməkdir. Bu səbəbdən, bazar iqtisadiyyatı şəraitində istehsal fondlarının istifadəsinə münasibət ciddi dəyişməlidir.

Müəssisənin xüsusi kapitalının artması ilk növbədə xüsusi maliyyə resurslarının formalaşmasının idarə edilməsi ilə əlaqədardır. Bu idarəetmənin əsas vəzifəsi gələcək dövrdə müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin inkişafının lazımi səviyyədə özünümaliyyələşdirilməsini təmin etməkdən ibarətdir. Müəssisənin xüsusi maliyyə resurslarının formalaşmasının strateji idarə edilməsi aşağıdakı əsas mərhələlər üzrə həyata keçirilir:

- ötən dövrdə müəssisənin xüsusi maliyyə vəsaitlərinin formalaşmasının təhlili;
- xüsusi maliyyə resurslarına ümumi tələbatın müəyyənləşdirilməsi;
- müxtəlif mənbələrdən cəlb olunan xüsusi maliyyə resurslarının dəyərinin qiymətləndirilməsi;
- daxili mənbələrdən cəlb olunan xüsusi maliyyə resurslarının maksimum həcmnin təmin edilməsi;
- xarici mənbələrdən cəlb olunan xüsusi maliyyə resurslarının lazımi həcmnin təmin edilməsi;
- xüsusi maliyyə resurslarının formalaşmasının daxili və xarici mənbələr arasında optimal nisbətin müəyyən edilməsi.

Xüsusi maliyyə resurslarının formalaşması siyasətinin uğurla yerinə yetirilməsi müəssisənin effektiv amortizasiya siyasəti və mənfəətin bölüşdürülməsi siyasətinin (dividend siyasətinin) formalaşması, səhmlərin əlavə emissiyasının həyata keçirilməsi, yaxud əlavə pay kapitalın cəlb edilməsi vəzifələrinin həlli ilə əlaqədardır.

Müəssisənin maliyyə vəsaitlərinin idarə edilməsinin təhlili pul daxilolmalarının mənbələrinin axtarılması, səfərbərliyə alınması və xərclənməsi üzrə ağıllı hərəkəti nəzərdə tutur. Eyni zamanda, onun əsas vəzifəsi təsərrüfat subyektinin arasılaşmadan fəaliyyətini təmin etmək və müsbət maliyyə nəticələrinə nail olmaqdan ibarətdir. Müəssisələr öz təsərrüfat maliyyə fəaliyyətində yalnız xüsusi kapitaldan deyil, borc kapitalından da istifadə edirlər. Borc kapitalından istifadə müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin həcmnin genişlənməsinə səbəb olur, xüsusi kapitaldan daha səmərəli istifadəni təmin edir, müxtəlif məqsədli maliyyə fondlarının formalaşma prosesini sürətləndirir və son nəticədə müəssisənin bazar dəyərini artırır. Qeyd etmək lazımdır ki, müəssisə fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsi üçün borc kapitalından istifadə edilməsi iqtisadi cəhətdən olduqca faydalıdır. Çünki bu mənbəyə görə haqq orta hesabla səhmdar kapitalla görə haqdan xeyli azdır. Borc vəsaitlərdən istifadənin iqtisadi effekti əldə olunan mənfəətin həcmi ilə müəyyən olunur. Professor A.D.Şeremetin fikrincə müəssisənin borc kapitalının idarə

olunmasında əsas məqsəd müəssisənin xüsusi kapitalının dəyərinin yüksəldilməsinə səbəb olan daha rəşional alınma mənbəyini müəyyənləşdirməkdir.

Borc maliyyə resurslarının formalaşmasının strateji idarə edilməsi prosesi aşağıdakı mərhələlər üzrə həyata keçirilir:

- borc maliyyə resurslarının cəlb edilməsinin maksimum həcmnin müəyyən olunması;
- müxtəlif mənbələrdən borc maliyyə resurslarının cəlb edilməsi dəyərinin qiymətləndirilməsi;
- cəlb edilən borc maliyyə resurslarından istifadə müddətinin müəyyənləşdirilməsi;
- əsas kreditörlərin tərkibinin müəyyən edilməsi;
- cəlb edilən borc maliyyə resurslarından effektiv istifadənin təmin edilməsi;
- alınan kreditlər və istiqraz və rəqələri üzrə vaxtında hesablaşmaların təmin edilməsi.

Borc kapitalı müddətindən asılı olaraq uzunmüddətli (1 ildən yuxarı) və qısamüddətli (1 ildən aşağı) kreditlərə ayrılırlar. Qısamüddətli kredit dövryyə kapitalına, uzunmüddətli kredit isə əsas kapitəla verilir. Müəssisənin strateji inkişafını təmin edən borc maliyyə resursları adətən uzunmüddətli əsasda formalaşır. Çünki, bu borcların qaytarılması müddəti uzun olduğuna görə ödəniş fondunun təşkili də daha rahat şəkildə həyata keçirilir. Həmçinin onu da qeyd edək ki, kredit təşkilatları tərəfindən uzunmüddətli kreditlər üzrə təyin olunan faiz dərəcələri qısamüddətli kreditlərin faizlərindən daha az olması ilə fərqlənir. Belə bir situasiya onunla bağlıdır ki, borcalan tərəfindən ödənilən yekun məbləğ qısamüddətli kreditlərdəkindən daha çoxdur. Bundan əlavə, ödənişlərin əsas hissəsi məhz ilk dövrlərdə ödənilir.

Cədvəl 1. İqtisadiyyata kredit qoyuluşları (ilin axırına, mln.manat)

	2005	2011	2012	2013	2014
İqtisadiyyatda kredit qoyuluşları O cümdən :	1440,9	9850,3	12243,7	15422,9	18 542,6
Qısamüddətli	913,2	2951,2	3508,3	3335,4	3 931,3
Yekuna görə faizlə	63,4	30,0	28,7	21,6	21,2
Uzunmüddətli	527,7	6899,1	8735,3	12087,5	14 611,3
Yekuna görə faizlə	36,6	70	71,3	78,4	78,8

Yuxarıdakı cədvəl məlumatları Azərbaycan iqtisadiyyatında müəssisə və təşkilatlara 2005-2014-cü illərdə verilən qısamüddətli və uzunmüddətli kreditlərin dinamikasını xarakterizə edir. Göründüyü kimi, müəssisələrə verilən qısamüddətli kreditlərin xüsusi çəkisi iqtisadiyyata kredit qoyuluşlarının ümumi həcmində 2005-ci ildə 63,4%-i, təşkil etdiyi halda, bu rəqəm 2014-cü ildə 21,2 faizə bərabər olmuşdur ki, belə vəziyyəti də qənaətbəxş hesab etmək olmaz. İqtisadiyyata yönəldilən uzunmüddətli kreditlərin həcmi isə ümumi həcmdə əgər 2005-ci ildə 36,6% olmuşdursa, 2011, 2012, 2013 və 2014-cü illərdə onun xüsusi çəkisi 70-78%-i təşkil etmişdir.

Müəssisədə borc vəsaitinin idarə olunması üçün kredit siyasəti işlənir. Kredit siyasəti hazırlanan zaman birinci növbədə müəssisənin balansının passivinin quruluşu təhlil edilməlidir. Qeyd etmək lazımdır ki, balansın passivinin IV bölməsində uzunmüddətli, V bölməsində isə qısamüddətli passivlər göstərilir. Qısamüddətli passivlərə borc vəsaiti (bank krediti, 12 ay ərzində ödənilməli istiqrazlar), müəssisənin satıcılara, podratçılara, büdcəyə, əməyin ödənilməsinə olan kreditor borcları daxildir. Balansın passivinin quruluşu təhlil edildikdən sonra, xüsusi və cəlb olunmuş vəsaitin payı müəyyənləşdirilir və son nəticədə xüsusi dövriyyə vəsaitinin çatışmazlığı hesablanılır və bunun əsasında müəssisənin borc vəsaitinə olan tələbatının həcmi müəyyən olunur. Müəssisə əmək haqqının ödənilməsinə, mövsümü işlər üçün kreditlərdən, veksəl kreditindən, qiymətli kağızların girovuna kreditdən

istifadə edə bilər. Bəzən müəssisələr xüsusi vəsaiti zəruri həcmdə olduğu halda belə kredit almağı məqsədə uyğun hesab edirlər. Lakin müəssisə kredit o zaman alır ki, banka ödəyəcəyi faizdən yuxarı aldığı kreditlərdən səmərə götürsün. Qeyd etmək lazımdır ki, kredit siyasətinin düzgün qurulmaması müəssisə və təşkilatların öz öhdəliklərini vaxtında yerinə yetirə bilməməsinə səbəb olur.

Cədvəl 2. Müəssisə və təşkilatların vaxtı keçmiş borcları (kreditor borcları)
(ilin axırına, mln.manat)

İllər	Borcların məbləği
2005	68,2
2010	492,9
2011	633,8
2012	748,8
2013	792,8
2014	832,6

Yuxarıdakı cədvəl məlumatları müəssisə və təşkilatların başqa təşkilatlara vaxtı keçmiş borclarının dinamikasını xarakterizə edir. Belə ki, 2005-ci ildə mövcud borcların həcmi, əgər 68,2 milyon manat olmuşdursa, bu məbləğ 2010-cu ildən başlayaraq 633,8 mln.manatdan 2014-cü ildə 832,6 milyon manata çatmışdır. Ümumilikdə isə 2005-ci illə müqayisədə 2014-cü ildə vaxtı keçmiş borcların məbləği 764,4milyon manata qədər artmışdır ki, belə vəziyyəti də bir çox müəssisələr üçün qənaətbəxş hesab etmək olmaz.

Xüsusi və borc kapitalı arasında düzgün nisbət müəyyən edilməlidir. Əgər müəssisənin xüsusi kapitalı onun zəruri tələbatı həcmindədirsə, deməli, müəssisə maliyyə sabitliyinə malikdir.

İnvestisiya qərarları müəssisənin maliyyə resurslarının idarə edilməsinin olduqca əhəmiyyətli və eyni zamanda əsas tərkib hissəsini təşkil edir, çünki onların böyük hissəsinin uzun dövr ərzində dövriyyədən qaldırılmasına gətirib çıxarır. Təsərrüfat subyektinin maliyyə resurslarının idarə edilməsinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi əhəmiyyətli dərəcədə aktivlərə qoyulan investisiyaların səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi ilə bağlıdır, çünki bu investisiyalar xüsusi və cəlb olunmuş maliyyə resursları ilə təmin olunurlar. Maliyyə resurslarının mahiyyətinə uyğun olaraq, onların əsasən ümumilikdə istehsal tələbatını, xüsusi halda isə istehsalın genişlənməsinin maliyyələşdirilməsi üçün istifadə olunması nəzərdə tutulur. Buna görə də məntiqi şəkildə belə qeyd etmək olar ki, maliyyə resurslarının istifadəsinin səmərəliliyi onların investisiyalaşdırılmasının səmərəliliyi ilə şərtləndirilmişdir. Başqa sözlə, proses kimi investisiyalar istehsalın genişləndirilməsi prosesində maliyyə münasibətlərinin material daşıyıcıları kimi maliyyə resurslarının mahiyyətinin yansımasıdır.

Müəssisələr müstəqil təsərrüfat fəaliyyəti aparmaq səlahiyyətlərinə malik olmaqla əsas təsərrüfat sahələrində əldə edilmiş pul vəsaitlərini müxtəlif qiymətli kağızlarda yerləşdirmək imkanlarına malikdirlər. Qiymətli kağızlar tərkib etibarı ilə maliyyə bazarının vacib elementi olmaqla yanaşı müxtəlif müddətlərdə etibarlılığını qoruyub saxlamaqla, həm də onlar müxtəlif mənbələrə söykənən daimi mənfəət gətirmək xassəsinə malikdirlər. Hazırkı iqtisadi şəraitdə istənilən qiymətli kağızlar portfeli müxtəlif növ səhmlər dəstini təşkil etməklə, hər cür riskdən qorunmaq dərəcəsinə malik olmaqla, mütləq mənfəət gətirə bilər. İqtisadi inkişaf perspektivini özünün strateji məqsədi seçmiş şirkətin, maliyyə sərmayə siyasətini müəyyənləşdirərkən müxtəlif meyarlara nail olmaq istiqamətlərini qabaqcadan müəyyən etmək lazımdır. Bu məqsədlə müəssisə üçün sərfəli faiz dərəcəsi ilə verilən sərmayə formalarından istifadəyə üstünlük verilməlidir.

Müəssisə tərəfindən maliyyə vəsaitlərin qiymətli kağızların alınmasına xərclənməsi, onun əsas fəaliyyət sahələrin yeni kapital qoyuluşlarının və maliyyə mənbələrinin cəlb edilməsinə gətirib çıxarır. Həmin mənbələr hesabına müəssisə fəa-

liyyətinə cəlb edilmiş pul vəsaitləri müxtəlif fəaliyyət sahələrində maliyyə xidməti bölmələri tərəfindən düzgün maliyyə-kredit siyasətinin aparılmasını tələb edir. Həm də qeyd etmək lazımdır ki, müəssisənin qoşulduğu sərmayədarlıq fəaliyyəti onun aktivlərinin artması kimi qəbul edilir və müəssisə üçün bu hal önəmli olmaqla bərabər həm də rəqabət mühitində özünü reallaşdırmaq istiqamətində əla perspektivli inkişaf istiqamətlərindəndir.

Müəssisələrin müstəqil olub öz fəaliyyətlərinin nəticələrinə görə məsuliyyətlərinin qat-qat artdığı bir şəraitdə maliyyə durumunun möhkəmləndirilməsində, maliyyə imkanlarına görə perspektiv istiqamətlərin müəyyən edilməsində maliyyə vəsaitlərinin səmərəli idarə edilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır. Maliyyə vəsaitlərinin hərəkətinin və onların idarə olunmasının təhlili müəssisənin pul vəsaitləri ilə təmin edilməsi vəziyyətini qiymətləndirməyə şərait yaradır. Maliyyə vəsaitlərinin təhlilinin əsas məqsədi pul vəsaitlərinin çatışmaması səbəblərini aşkara çıxarmaq, onların cəlb edilmə mənbələrini və istifadə istiqamətlərini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Qeyd edək ki, maliyyə vəsaitlərinin təhlili şirkətin əsas, investisiya və maliyyə fəaliyyəti üzrə ayrıca aparılır. Bu iş fəaliyyət növlərinin hər birindən əldə olunan gəlirin xüsusi çəkisini müəyyənləşdirməyə və inkişaf perspektivlərini qiymətləndirməyə şərait yaradır.

Müəssisə səviyyəsində maliyyə vəsaitlərinin hərəkətinin düzgün idarə edilməməsi nəticəsində Azərbaycan iqtisadiyyatının müxtəlif sahələrində zərərli işləyən müəssisələrin sayının artması meyili müşahidə olunur. Son illər iqtisadi nəticələri qiymətləndirərkən qeyd etmək lazımdır ki, 2010-cu ildən başlayaraq iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrində zərərli işləyən müəssisə və təşkilatların xüsusi çəkisi və zərərin məbləği yüksələn xətlə artmaqdadır. 2014-cü ildə ölkə iqtisadiyyatında ümumi zərərin həcmi 1385,2 milyon manat olmuşdur ki, onun da çox hissəsi sənaye sahəsində fəaliyyət göstərən müəssisə və təşkilatların payına düşür. (cədvəl 3)

Cədvəl 3. Azərbaycanda müəssisə və təşkilatların iqtisadi fəaliyyət sahələri üzrə zərərlərinin xüsusi çəkisi (mln. manat)

Göstərici	2009	2010	2013	2014
<i>Ümumi zərər (mln.manat)</i>	1309,3	845,3	1209,5	1385,2
Sahə				
<i>Sənaye</i>	937,3	600,0	782,4	933,7
<i>Kənd təsərrüfatı</i>	2,2	4,7	5,0	10,8
<i>Nəqliyyat</i>	154,9	92,0	86,1	83,4
<i>Rabitə</i>	14,0	8,0	35,4	46,0
<i>Tikinti</i>	78,2	42,0	134,3	41,8
<i>Təhsil, səhiyyə, kommunal, sosial və fərdi xidmətlərin göstərilməsi</i>	61,8	37,4	66,0	175,6
<i>Ticarət</i>	28,9	16,0	43,5	79,2
<i>Digər fəaliyyətdən</i>	32,0	45,2	100,3	14,7

Müəssisələrin mənfəətlə işləməsi üçün maliyyə vəsaitlərinin səmərəli idarə edilməsi müəssisənin prioritet istiqamətlərindən biri olmalıdır. Bu baxımdan, pul vəsaitlərinin idarə edilməsi prinsipləri və metodları Azərbaycan şəraitinə uyğunlaşdırılaraq tətbiq edilməli, maliyyə resurslarının idarə edilməsinin kompleks metodikası işlənib hazırlanmalıdır.

2.2. Müəssisələrdə maliyyə vəsaitinin yaradılması mənbələrinin təhlili və proqnozlaşdırılması.

Əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi, müəssisənin sərəncamında olan, istehsal və sosial inkişafı üçün zərurət kəsb edən pul məsrəfləri və ayırmalarının həyata keçirilməsinə yönəldilən bütün pul daxilolmaları və gəlirləri maliyyə resurslarının mənbələrini təşkil edir. Müəssisənin maliyyə mənbələrinin təhlilinin rolu əsasən pul gəlirlərinin (kapitalın) formalaşmasının, onların rəşional yerləşdirilməsi və səmərəli istifadəsinin qiymətləndirilməsi, həmçinin müəssisənin geniş təkrar istehsalının uzunmüddətli maliyyələşdirmə mənbələrinin axtarılması ilə xarakterizə olunur.

Maliyyə vəziyyətinin təhlili və bir sıra göstəricilərin hesablanması üçün maliyyə resurslarını xüsusi , borc və cəlb edilən vəsaitlərə bölünməsi vacib əhəmiyyət daşıyır. (cədvəl 4).

Cədvəl 4. Müəssisənin maliyyə resursları

<i>Maliyyə resursları</i>	<i>Maliyyə ehtiyatlarının mənbəyi</i>
1. Xüsusi	
1.1. Amortizasiya (əsas vəsaitlər və qeyri-maddi aktivlərə köhnəlmənin hesablanması)	Satışdan pul gəliri (maya dəyəri)
1.2. Balans mənfəəti	
1.2.1. Məhsul satışı və xidmətlərin göstərilməsindən əldə olunan mənfəət (sahibkarlıq gəliri)	Satışdan pul gəliri
1.2.2. Digər satışdan əldə olunan mənfəət	Digər satışdan pul gəlirləri
1.2.3. Satışdan kənar nəticələrin saldosu	Satışdan kənar gəlirlər
1.3. Ehtiyat fondu.	Xalis mənfəət
Təmir fondu	Maya dəyəri
1.4. Sığorta ehtiyatları	Maya dəyəri
1.5. Digər	
2. Borc	
2.1. Bank krediti	Müvafiq kreditörlərin resursları

2.2. Digər maliyyə institutlarının kreditləri	
2.3. Büdcə krediti	
2.4. Kommersiya krediti	
2.5. Daim dövriyyədə olan kreditor borcu	
2.6. Digər	
3. Cəlb edilən	
3.1. Cari investisiya fəaliyyətində pay iştirakı vəsaiti	Müvafiq investorların resursları
3.2. Qiymətli kağızların emissiyasından əldə olunan vəsait	
3.3. Əmək kollektivi üzvlərinin, hüquqi və fiziki şəxslərin pay və digər üzvlük haqları	
3.4. Sığorta ödəmələri	
3.5. Kreditor borcları	
3.6. İcarə üzrə (əsas fondlar və digər əmlakın) ödəmələrin daxil olması	
3.7. Digər	
4. Büdcədən ayırmalar və büdcədən kənar fondlardan daxilolmalar.	Büdcə maliyyələşdirilməsi və büdcədən kənar fondların vəsaiti.

Xüsusi dövriyyə vəsaitləri firmanın cari fəaliyyətinin təşkil edilməsində əsas rol oynayır, daha doğrusu, xüsusi dövriyyə vəsaitləri firmanın əmlak o cümlədən, operativ müstəqilliyini təmin edir. Xüsusi dövriyyə vəsaitləri, ilk olaraq firmanın təsis edildiyi dövrdə yaradılır, bu zaman nizamnamə kapitalı onların mənbəyi hesab olunur. Nizamnamə kapitalı – müəssisənin xüsusi kapitalının ən sabit hissəsidir. O, gəlir əldə etmək məqsədi ilə müəssisənin nizamnamə fəaliyyətini təmin etmək üçün təsisədiçi sənədlərə uyğun olaraq sahibkarlar tərəfindən ilkin olaraq investisiya edilmiş vəsaitin məcmusudur. Nizamnamə kapitalı kreditorların maraqlarına zəmanət verən firmanın əmlakının minimal həcmi müəyyən edir. Nizamnamə kapitalı, hüquqi nöqtəyi nəzərinə bir tərəfdən xüsusi əmlakın həcmi, mülkiyyət hüququnun hüquqi şəxs sayılan müəssisəyə keçməsi, digər tərəfdən isə bu məbləğ investorlar tərəfindən tamamilə ödənildikdən sonra onlar qarşısında öhdəliklərini xarakterizə edir.

Nizamnamə kapitalı istənilən təşkilati-hüquqi formaya malik olan təsərrüfat subyektinin istehsalat-təsərrüfat fəaliyyətinə təkan verən kapitalının başlanğıc kəmiyyətidir. Nizamnamə kapitalının formalaşması təşkilatın və onun təşkilati-hüquqi fəaliyyətinin formalaşması ilə bağlıdır. Müəssisənin fəaliyyəti prosesində onun nizamnamə kapitalının artırılması və ya azaldılması məsələsi meydana çıxır. Nizamnamə kapitalının miqdarında istənilən dəyişiklik nizamnamə kapitalının yeni həcmnin dövlət orqanlarında qeydiyyatdan keçdikdən sonra müəssisənin təsisçilərinin qərarı ilə həyata keçirilir. Bu baxımdan, nizamnamə kapitalının dəyişməsi ilə bağlı əməliyyatlar təsisçilərin müvafiq qərarının dövlət orqanlarında qeydiyyatı təsdiq olunmadan müəssisənin mühasibatlığı tərəfindən əks etdirilə bilməz. Nizamnamə kapitalının artırılması və ya azaldılması bir qayda olaraq keçən hesabat ilinin yekunu müəyyən olunduqdan və müəssisənin təsis sənədlərində dəyişikliklər edildikdən sonra icra olunur. Aşağıdakı hallarda müəssisənin nizamnamə kapitalının həcmi artırıla bilər:

- qanunvericilikdə tələb olunan hallarda;
- istiqrazların səhmlərə dəyişdirilməsi ilə əlaqədar olaraq yeni səhm buraxıldıqda;
- əsas vəsaitlər yenidən qiymətləndirildikdə;
- müəssisənin mənfəətinin bir hissəsinin fonda ayrılması ilə əlaqədar olaraq.

Nizamnamə kapitalının artırılması (azaldılması) mülkiyyətçilərin razılığı ilə illik iclasın nəticələri əsasında və təsisat sənədlərinin mütləq dəyişdirilməsi şərtlə aparılır. Qanunvericilik tərəfindən nizamnamə kapitalının azaldılmasına o zaman icazə verilir ki, onun həcmi xalis aktivlərin dəyərini üstələsin. Nizamnamə kapitalının azaldılması haqqında ümumi yığıncağın qərarı qəbul edildikdən sonra nizamnamədə və ya cəmiyyətin ümumi yığıncağının qərarında müəyyən edilmiş müddətdə cəmiyyət özünün bütün kreditörlərinə bu barədə yazılı məlumat göndərməlidir. Nizamnamə kapitalı aşağıdakı hallarda azaldıla bilər:

- təsisçilərin qoyduğu vəsait geri alındıqda;
- səhmdarlar cəmiyyətində səhmin ləğv olunması nəticəsində;

- səhmin nominal dəyərinin azaldılması ilə əlaqədar olaraq.

Təsərrüfatçılığın bazar şəraitində hər hansı bir müəssisənin varlığı ona məxsus kapitalın miqdarı ilə ifadə olunur, onun fəaliyyətinin nailiyyətləri isə həmin kapitalda fəaliyyətinin başlanğıc mərhələsində müəssisənin sahib olduğu kapitalla müqayisədə artımıdır.

Xüsusi vəsaitlərin yaradılmasının digər mənbəyini mənfəət təşkil edir. Mənfəət müəssisənin istehsalat fəaliyyətinin son nəticəsi olmaqla, istehsalın artımı və genişləndirilməsi mənbəyidir. Aydın məsələdirki, hər bir istehsal-kommersiya təşkilatının əsas məqsədi daha çox mənfəət əldə etməkdir. Kəmiyyətə o, hazır məhsulların (iş və xidmətlərin), mal-materiallarsatışından, habelə satışdankənar gəlirlərin xərclərdən çox olmasından alınmış, başqa sözlə müəssisənin ümumi gəlirlərinin müəssisənin ümumi xərclərindən çox olan məbləğini ifadə edir. Lakin müəssisənin maliyyə resursları mənbəyi kimi təsərrüfat fəaliyyəti prosesində əldə etdiyi ümumi gəlir yox, onun bir hissəsi, yəni vergilər və digər ayırmalar ödənildikdən sonra yerdə qalan xalis mənfəət qəbul edilir. Bu xalis mənfəət yığım, istehlak və ehtiyat fondlarının formalaşdırılmasına yönəldilir.

Müəssisənin xalis mənfəətinin bölüşdürülməsi

$$\boxed{\begin{array}{c} \text{Xalis} \\ \text{mənfəət} \end{array}} = \boxed{\begin{array}{c} \text{Ehtiyat} \\ \text{föndu} \end{array}} + \boxed{\begin{array}{c} \text{Yığım} \\ \text{föndu} \end{array}} + \boxed{\begin{array}{c} \text{İstehlak} \\ \text{föndu} \end{array}}$$

Ehtiyat kapitalı firmanın mümkün zərərlərini örtmək, firma tərəfindən buraxılmış səhmləri ödəmək və həmçinin öz səhmlərini almaq məqsədilə yaradılır. Ehtiyatların yaradılmasının bütövlükdə müəssisəyə aid birinci növbəli məqsədi gələcəkdə mümkün olan itkilərə qarşı riskdən müdafiədir.

Yığım fondlarına səhmdar müəssisənin əmlak vəziyyətinin artımını təmin etmək və maliyyələşdirmək məqsədi ilə təsisçilərin məqsədli ödəmələrini və xalis mənfəəti toplayan sabit hissəsi kimi baxmaq lazımdır.

İstehlak fondu işçilərin maddi həvəsləndirilməsinin və sosial ehtiyaclarının ödənilməsinin maliyyələşdirilməsi üçün sərf olunur. Bura istehsal göstəriciləri ilə əlaqədar olmayan (yubiley, çoxillik əmək və s.) mükafatların verilməsi, işçilər və onların ailə üzvləri üçün müalicənin, dərmanların dəyərinin, faizlərin ödənilməsi, maddi yardımın göstərilməsi və s. daxildir. İstehlak fondundan çəkilən xərclər qaytarılır.

Müəssisənin hesabat ili ərzində əldə etdiyi mənfəət toplanan bölüşdürülməmiş mənfəət kimi artan yekunla ildə balansda əks olunur. Onun bölüşdürülməsi ancaq ilin sonunda balans tərtib olunarkən yerinə yetirilir.

Dövlət mənfəətin bölüşdürülməsi üzrə heç bir normativ müəyyən etmir, lakin vergi güzəştlərinin verilməsi qaydası mənfəətin istehsal və qeyri-istehsal xarakterli kapital qoyuluşlarına, təbiəti mühafizə tədbirlərinin maliyyələşdirilməsinə, xeyriyyəçilik məqsədlərinə, qeyri-istehsal sferası obyektlərinin və təşkilatlarının saxlanması xərclərinin ödənilməsinə və s. hərəkətini stimullaşdırır. Qanunvericilik müəssisənin ehtiyat fondunu məhdudlaşdırır, həmçinin şübhəli borclar üzrə ehtiyatın formalaşması qaydasını tənzimləyir. Onu da vurğulamaq lazımdır ki, mənfəətin düzgün və iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış bölüşdürülməsi onun artırılması üçün əsas şərtlərdən biri olmalıdır. Yəni mənfəət müəssisədə elə meyarlarla bölüşdürülməlidir ki, bu onun artırılmasına stimül yaratmış olsun. Təcrübədə mənfəətin həcmnin artmasının iqtisadi həvəsləndirmə fondlarının həcmnin artmasından geri qaldığı situasiyalarda mövcuddur ki, bu mənfəətin bölüşdürücü meyarlarının maraqlandırıcı təsirinin zəif olduğunu bir daha sübut edir. Deməli, mənfəət elə meyarlarla bölüşdürülməlidir ki, o təkcə mənfəətin artmasına deyil, müəssisədə bütün iqtisadi göstəricilərin müsbət istiqamətdə dəyişməsinə təmin etsin. Bazar münasibətləri şəraitində mənfəətin bölüşdürülməsi və istifadəsi istiqamətləri müəyyən edilən zaman mütləq bazarın konyukturasıda nəzərə alınmalıdır. Belə ki,

bazarın konyukturası müəssisənin istehsal güclərinin artırılmasını tələb edə bilər ki, onun əsasında da müəssisədə istehsal və sosial inkişaf fonduna ayrılmalara ölçüsü müəyyən ediləcəkdir.

Mənfəət və onun bölüşdürülməsinin təhlilin başlıca məqsədi onun aparılması formasından (daxili və ya xarici) asılıdır. Daxili təhlil zamanı əsas vəzifə xalis mənfəətin artırılması ehtiyatlarının müəyyən edilməsi ilə xarakterizə edilir. Təhlil prosesində aşağıdakı məsələlər öyrənilir:

- vergiyə cəlb edilən mənfəətin formalaşması;
- vergilərin formalaşması və dinamikasına müxtəlif amillərin təsiri;
- mənfəətin bölüşdürülməsi nisbətləri və konkret istiqamətləri, yaradılmış mənfəətin daha səmərəli yerləşdirilməsi;
- xalis mənfəətin formalaşması, bölüşdürülməsi və istifadəsinə əsas amillərin təsiri.

Təhlil prosesində vergiyə cəlb edilən mənfəətin, ödənilən dividend məbləğinin, faizlərin, mənfəətdən vergilərin, xalis mənfəət məbləğinin, müəssisənin fondlarına ayrılmaların plana nisbətən dəyişilməsi səbəbləri, hər bir səbəbin təsir dərəcəsi müəyyən edilir və qiymətləndirilir.

Mənfəətin bölüşdürülməsi zamanı dövlətin, müəssisənin təsisçilərin və işçilərin marağının təmin edilməsində optimallığa nail olmaq lazımdır. Əgər dövlət büdcəyə daha çox vəsait cəlb edilməsinə maraqlıdırsa müəssisə rəhbərliyi, sahibkar və təsisçilər mənfəətdən istehsalın genişləndirilməsinə, işçilər isə əməyin ödənilməsinə yönəldilən vəsaitin artırılmasına maraqlıdır. Lakin mənfəətdən bu və ya digər istiqamətə üstün vəsait ayrılması tərəflərin maraqlarının tarazlığını pozur.

Qeyd edək ki, mənfəətin bölüşdürülməsi və istifadəsi qaydası müəssisənin nizamnaməsində göstərilir, iqtisadi və maliyyə xidmətlərinin müvafiq şöbələrinin hazırladıqları əsasnamə ilə müəyyən edilir və müəssisənin rəhbər orqanları tərəfindən təsdiq olunur.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində optimal idarəetmə qərarlarının işlənilib hazırlanması və qəbul edilməsi prosesində müəssisələrin müstəqilliyi artır, mənfəət göstəricisi

təsərrüfat subyektlərinin istehsal, kommersiya, investisiya və maliyyə fəaliyyətinin səmərəliliyini xarakterizə edən mühüm iqtisadi parametərə çevrilir. Ona görə də, müasir dövrdə müəssisənin maliyyə vəziyyətinin təhlili və kompleks qiymətləndirilməsinin mənfəət və rentabellik kimi maliyyə nəticələri əsasında aparılmasını tamamilə təbii və qanunauyğun hesab etmək olar. Çünki, mənfəət istehsalın səmərəliliyini xarakterizə edən mühüm göstərici olmaqla bir tərəfindən müəssisənin iqtisadi və sosial inkişafının əsas maliyyələşdirilməsi mənbəyi rolunda, digər tərəfdən dövlət və yerli büdcənin gəlirlərinin formalaşdırılması amilli kimi çıxış edir. Məhz bu baxımdan, bazar iqtisadiyyatı şəraitində istər təsərrüfat subyektləri və istərsə də dövlət mənfəətin mütləq məbləğinin artırılmasında daim maraqlı olur.

Mənfəətlə işləyən şirkətlərdə əməyin ödənilməsinə daha çox vəsait yönəltmək, geniş miqyasda maddi stimullaşdırma tədbirlərini həyata keçirtmək, əmək adamlarının sosial şəraitini yaxşılaşdırmaq, malsatanlara, iş və xidmətlər görənlərə, banklara, büdcə və büdcədən kənar təşkilatlara olan borcları vaxtında qaytarmaq və beləliklə də onların etimadını qazanmaq, iqtisadi sanksiyalar üzrə qeyri-məhsuldar xərclərə və itkilərə yol verməmək imkanları çox olur. Mənfəət həmçinin müəssisələrdə istehsalı genişləndirmək, onun maddi-texniki bazasını möhkəmləndirmək, yəni, daha müasir maşın və mexanizmləri cəlb etmək, yeni, bəzən də unikal məhsul çeşidlərini mənimsəmək və buraxılan məhsul çeşidlərini modernləşdirmək, ixrac məqsədi ilə dünya standartlarına cavab verən məhsul (iş və xidmət) istehsal etmək, bazar münasibətlərinə xarakterik olan gözlənilməyən situasiyalarla üzləşdikdə istehsal istiqamətlərini və strukturunu daha tez dəyişdirmək vasitəsi kimi çıxış edir.

Aşağıdakı cədvəldə Azərbaycanda iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrində fəaliyyət göstərən müəssisə və təşkilatlarının mənfəətinin ümumi həcmi göstərilmişdir.

**Cədvəl 5. İqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinin müəssisə və təsərrüfat
təşkilatlarının mənfəəti (mln.manat)**

	2005	2011	2012	2013	2014
Cəmi	21133,1	26364,2	26462,6	25636,5	23210,0
Sahə üzrə					
<i>Sənaye</i>	11183,4	24730,5	24422,3	23808,1	21169,2
<i>Kənd təsərrüfatı</i>	7	41,9	27,9	28,2	23,3
<i>Nəqliyyat</i>	401,2	125,1	125,3	132,0	128,4
<i>Rabitə</i>	180,1	333,1	396,6	397,5	443,9
<i>Tikinti</i>	127,9	439,3	548,0	455,4	488,2
<i>Ticarət</i>	140,9	157,8	189,0	134,6	219,6

Cədvəl məlumatları Azərbaycan Respublikasında müəssisələrin və təsərrüfat təşkilatlarının 2005-2014-cü illərdəki mənfəət həcmi xarakterizə edir. Göründüyü kimi iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrində sənayedə, rabitədə, kənd təsərrüfatında, tikintidə və ticarətdə 2005-ci ildəki göstəricilərlə müqayisədə 2014-cü ildə mənfəətin həcmində artım baş vermişdir. Lakin son illərin göstəriciləri ilə müqayisədə 2014-cü ildə sənaye və kənd təsərrüfatında fəaliyyət göstərən müəssisə və təşkilatların mənfəətinin həcmində azalma müşahidə edilməkdədir. Buna baxmayaraq, rabitə, tikinti və ticarət sahələrində mənfəətin artımı gözə çarpır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində mənfəət müəssisənin iqtisadi inkişafının əsasını təşkil edir. Mənfəətin artımı özünümaliyyələşdirmə, geniş təkrar istehsal, əmək kollektivinin sosial və maddi tələbatının yaxşılaşdırılması üçün maliyyə bazası yaradır. Mənfəət hesabına, həmçinin müəssisənin büdcə, banklar və digər təşkilatlar qarşısında öhdəlikləri tam yerinə yetirilir. Bir sözlə, mənfəət müəssisənin istehsal və maliyyə fəaliyyətini qiymətləndirmək üçün əsas göstəricilərdən biridir. O,

müəssisənin işgüzar aktivliyini və maliyyə resurslarından səmərəli istifadə olunmasını xarakterizə edir.

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, müəssisənin daxili maliyyə mənbələrindən biri də amortizasiya ayrılmalarıdır. Amortizasiya fondlarının rolu əsas fondların sadə təkrar istehsalının maliyyələşdirilməsilə məhdudlaşmır. Amortizasiya ayrılmaları hesablaşma hesabına tədricən toplanır, lakin əsas fondların bərpası üçün birdəfəyə xərclənir. Amortizasiya hesabında toplanan vəsaitlər köhnəlmiş əsas fondların yenilənməsi momentinə qədər müvəqqəti sərbəst olur və geniş təkrar istehsalın əlavə mənbəyi kimi xidmət edir. Amortizasiya ayrılmaları daha yüksək dəyərə malik olan yeni aktivlərin alınmasına imkan verməlidir. Əsas vəsaitlərin yenilənməsinə şərait yaratmaqla bərabər, belə yanaşma istehsal təyinatlı məhsullar bazarı üçün kəmiyyət və keyfiyyət baxımından daha cəlbedici bazarların formalaşmasına və beləliklə maliyyə resurslarının məhsuldar qüvvələrə istiqamətlənməsini stimullaşdırır. Qeyd edək ki, müasir praktika amortizasiyaya əsas fondların təkrar istehsalının məqsədi mənbəyi kimi deyil, daha çox tam dəyərli mobil maliyyə resursu kimi baxır. Bu da bir tərəfdən pul resurslarının hərəkətinin idarə olunmasının müasir konsepsiyasına cavab verir, digər tərəfdən isə maneəvr etmək hesabına idarəetmə effektivini yüksəldir.

Müəssisənin xüsusi maliyyə resurs mənbələrinin formalaşması prosesinin effektiv idarə edilməsi onun amortizasiya siyasətinin işlənilib hazırlanmasını zəruri edir. Bu səbəbdən, müəssisənin amortizasiya siyasətinin işlənilib hazırlanması prosesində aşağıdakı əsas amillərin nəzərə alınması vacibdir:

- əsas vəsaitlərin və qeyri-material aktivlərin istifadə olunan həcmi;
- istifadə olunan əsas vəsaitlərin və qeyri-material aktivlərin real dəyərinin uçotda əks etdirilməsi metodu;
- amortizasiya olunan aktivlərin müəssisə tərəfindən istifadə edilməsinin real müddəti;
- qanunvericiliklə icazə verilən amortizasiya metodu;
- istifadə olunan əsas vəsaitlərin tərkibi və strukturu;

- müəssisənin investisiya fəallığı;
- inflyasiyanın tempi;

Qeyd edilən amillərin nəzərə alınması müəssisəyə fəaliyyət prosesində dövrüyyədən kənar aktivlərin ayrı-ayrı qruplarından istifadənin spesifikliyini əhəmiyyətli dərəcədə əks etdirən müvafiq amortizasiya metodlarını seçməyə imkan verir. Bu baxımdan, təsərrüfatçılığın bazar metodlarına keçid şəraitində təkrar istehsal xərclərinin maliyyələşdirilməsində əsas vəsaitlərin sürətləndirilmiş amortizasiyası kimi maliyyə resursu mənbəyi daha çox əhəmiyyətə malikdir. Xüsusilə sürətləndirilmiş amortizasiya ilk növbədə geniş təkar istehsalın tələbatının maliyyələşdirilməsinə yönəldilir və yalnız əsas vəsaitlərin təkrar istehsalı üçün onun ciddi məqsədli istifadəsi şəraitində böyük rola sahibdir. Həm də qeyd etməliyik ki, sürətli amortizasiya mexanizminin tətbiqinin yüksək rentabelliyyə malik olan müəssisələr tərəfindən seçilməsi daha məqsəd ə uyğun olardı. Çünki belə müəssisələrin istehsal etdiyi məhsulun dəyəri bazar qiymətlərindən xeyli aşağı olduğundan sürətli amortizasiyanın tətbiqi zamanı onların məhsulun maya dəyərini artırmağa imkanları olur. İstehsal etdikləri məhsullarının maya dəyəri bazar qiymətinə kifayət qədər yaxın olan müəssisələrdə isə bu baxımdan vəziyyət bir qədər dəyişir. Belə ki, maya dəyərinin istənilən artımı, o cümlədən sürətli amortizasiya nəticəsində amortizasiya ayırmalarının artması müəssisəni istehsal edilən məhsulların satış qiymətini artırmağa məcbur edir. Məhsulun qiymətinin artırılması isə onun satış həcmnin aşağı düşməsinə gətirib çıxaracaqdır. Ona görə də müəssisə sürətli amortizasiyanı tətbiq etməyə heç də maraqlı olmur. Bu zaman müəssisələr tərəfindən nəinki sürətli amortizasiya tətbiq edilmir, hətta mövcud amortizasiya normalarının aşağı salınması ilə bağlı tədbirlər görülür.

Sürətləndirilmiş amortizasiya ilə yanaşı əsas fondların yenidən qiymətləndirilməsi məsələsi son illər böyük əhəmiyyət kəsb etməyə başlamışdır. Yenidən qiymətləndirmənin məqsədi əsas aktivlərin yenilənməsi üçün zəruri pul vəsaitləri fondunun formalaşmasına şərait yaratmaq, həmçinin əmlakı qiymətləndirmək və köhnəlməni hesablamaq üçün başlanğıc dəyər bazasının

yeniləşməsidir. Bütün əsas vəsaitlər, o cümlədən, fəaliyyət göstərən, bitməmiş inşaatda, ehtiyatda olan, icarəyə və ya müvəqqəti istifadəyə verilmiş, silinməyə hazırlanan amma formal aktla silinməmiş vəsaitlər yenidən qiymətləndirmənin obyektini kimi çıxış edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, inkişaf etmiş ölkələrdə son 50 ildə amortizasiya ayırmaları iqtisadi artımın əsas alətlərindən birinə çevrilmişdir. XX əsrin əvvəllərində həmin ölkələrdə amortizasiya ayırmalarının ümumi investisiyalarda xüsusi çəkisi 25-30 faiz idisə, indi bu göstəricinin 70-80 faiz səviyyəsində olduğu qeyd olunur. Borc vəsaitləri hesabına maliyyələşən investisiyaların xüsusi çəkisində müvafiq olaraq 25-30 faizdən 12-15 faizə, mənfəətdən investisiyalarda isə 50 faizdən 5-10 faizədək azalma müşahidə edilməkdədir. İnkişaf etmiş ölkələrdə amortizasiya əsas vəsaitlərin təkrar istehsalı və bərpası mənbəyindən yeni texniki elementlərə investisiya mənbəyinə çevrilmişdir. Nəticədə amortizasiya yalnız əsas vəsaitlərin fiziki aşınmasının ifadəsi kimi deyil, həmçinin investisiyaların tənzimlənməsi aləti kimi istifadə olunmağa başlamışdır. Müasir dövrdə əsas vəsaitlərin, xüsusilə onların aktiv hissəsinin mənəvi aşınması prosesi fiziki aşınmadan daha böyük sürətlə reallaşır ki, məhz bu amil amortizasiya ayırmalarının bərpa rolunun əhəmiyyətinin azalmasına və onun yeni aktivlərə investisiya edilməsini iqtisadi zərurətə çevirir.

Amortizasiya ayırmaları daha yüksək dəyərə malik olan yeni aktivlərin alınmasına imkan verməlidir. Belə yanaşma həm əsas vəsaitlərin yenilənməsinə şərait yaradacaq, həm də istehsal təyinatlı məhsullar bazarı üçün kəmiyyət və keyfiyyət baxımından cəlbədar bazarların formalaşmasına və beləliklə maliyyə resurslarının məhsuldar qüvvələrə yönəldilməsini stimullaşdıracaqdır.

Dövriyyə vəsaitlərinin yaradılmasının xüsusi mənbələri ilə yanaşı, həmçinin cəlb edilən və borc mənbələri də mövcuddur. Cəlb edilən mənbələrə müəssisənin malgöndərən və podratçıların hesablarının ödənilməsi ilə əlaqədar borcu, yəni kreditor borcu aid edilir. Bu cür borc çox vaxt tamamilə qanunauyğun şəkildə müəssisə və onun tərəfdarları arasında hesablaşma qaydasının nəticəsi kimi meydana çıxır. Lakin bəzən kreditor borclarının yaranması müəssisə tərəfindən ödəniş

intizamının pozulmasının nəticəsi kimi yarana bilər. Kreditor borcu müəssisənin malgöndərənlər, əməkhaqqı üzrə işçilər, həmçinin büdcə qarşısında qısamüddətli öhdəliklər və digər maliyyə öhdəlikləridir. *Kreditor borcları* aşağıdakı maddələrdən ibarətdir:

- «malgöndərənlər və podratçılar» - daxil olan material qiymətləri, göstərilən xidmətlər və həyata keçirilən işlər müqabilində malgöndərən və podratçılara borc məbləğinin həcmi göstərir;
- «ödəniləcək veksel» - 60 №-li «Malgöndərən və podratçılarla hesablaşmalar» hesabında nəzərə alınan mal daxilolmaların, iş və xidmətlərin, eləcə də veksellərin təmin olunması məqsədilə müəssisə tərəfindən malgöndərənlərə, podratçılara və digər kreditorlara olan borcun məbləğini əks etdirir;
- «müəssisənin heyəti üzrə borc» hesablanmış, lakin hələ ödənilməmiş əmək haqqı məbləğini göstərir;
- «büdcədən kənar dövlət fondlarına olan borc» - dövlət sosial sığortasına, müəssisə işçilərinin tibbi sığortasına və təqaüd təminatına köçürmələr üzrə yaranan borc məbləğini əks etdirir;
- «büdcəyə olan borclar» - müəssisənin işçilərindən alınan gəlir vergisi də daxil olmaqla büdcəyə bütün növ ödəniş üzrə borclar;
- «alınan avans» - bağlanan müqaviləyə əsasən gözlənilən hesablar üzrə digər müəssisə və təşkilatlardan alınmış avans məbləği;
- «digər kreditorlar» - digər maddələrdə əks olunmayan hesablar üzrə müəssisə borcları, o cümlədən, bu maddədə müəssisənin sığorta ödəyicisi olduğu əmlak və işçilərin məcburi borcları əks olunur.

Malsatanlar dedikdə, sifariş üzrə material sərvətləri göndərən, müxtəlif növ işləri yerinə yetirən və xidmətlər göstərən müəssisələr başa düşülür. Həmçinin inşaat üzrə podratçılar da belə təşkilatlardandır. Müəssisə adətən malsatanlardan aldığı mal-materialın dəyərini vaxtında ödəyə bilmir. Malın daxil olması ilə onun dəyərinin ödənilməsi arasında müəyyən vaxt keçir və belə olan halda müəssisənin malsatanlara borcu əmələ gəlir. Bu borc müəssisənin vəsaitinin müvəqqəti əmələ gəlmə mənbəyi

hesab olunur. Öz təsərrüfat fəaliyyətini həyata keçirmək üçün müəssisə həmçinin başqa müəssisələrin sərbəst qalmış pul vəsaitlərini cəlb edir. Həmin vəsaitlər qiymətli kağızlar, müəssisənin əmək kollektivinin səhmlərinin və istiqrazlarının buraxılması üçün istifadə olunur. Müəssisə və təşkilatlar arasında hesablaşmalar nağd pulla, akseptlə, xüsusi hesabların akkreditiv forması, limitləşdirilmiş çeklərlə və s. aparılır.

Dövriyyə vəsaitlərinin yaradılmasının borc mənbələrinə bank kreditləri, digər təşkilatlardan alınan borclar, fiziki şəxslərin, müəssisənin təsisçilərinin borcları aid edilir. Kreditlər və borclar müəssisənin vəsaitlərə olan əlavə ehtiyacını ödəyir. Qeyd etmək lazımdır ki, kreditləşmənin əsas şərtlərindən biri firmanın maliyyə vəziyyətinin etibarlılığıdır. Hazırda banklar müəssisələrin maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılması istiqamətində əhəmiyyətli rol oynamaqdadır. Lakin müəssisələrlə kredit münasibətlərini yaxşılaşdırmaq məqsədilə rentabellilik və inflyasiya səviyyəsi nəzərə alınmaqla, maliyyə resursları bazarının digər alətlərinin vasitəçilik fəaliyyətinin səmərəliliyini artırmaq və resurs mənbələrinin əldə edilməsi üzrə faizlərin səviyyəsini real həddə qədər azaltmaq lazımdır. Dövriyyə vəsaitinin çatışmadığı bir şəraitdə müəssisələrin borc vəsaitinə olan tələbatının ödənilməsi faizlərin müsbət xarakterə malik olmasından olduqca asılıdır. Ona görə də kreditlər üzrə faiz dərəcəsinin aşağı salınması istiqamətində kompleks tədbirlər həyata keçirilməlidir.

Müəssisə və təşkilatlar özlərinin maliyyə-istehsalat fəaliyyətlərini düzgün qurmaq üçün debitor və kreditor borclarının vaxtında müəyyən edilməsini və ödənilməsini təşkil etməlidirlər. Müəssisə və təşkilatların hesabında kifayət qədər pul vəsaitinin olmaması hesabların vaxtında ödənilməməsinə və borcların yaranmasına gətirib çıxarır. Debitor və kreditor borcları bir ildən digər ilə keçirilmədiyi üçün borcların vaxtında qaytarılmaması hər gün üçün peniya, faiz ödənilməsi ilə nəticələnir. Bu baxımdan, debitor və kreditor borclarının vaxtında qaytarılması müəssisələrin və təşkilatların öz gəlirlərindən düzgün və səmərəli istifadəyə imkan verir.

Aşağıdakı cədvəldə (cədvəl 6) “İnkor MMC” kimya müəssisəsinin 2015-ci il üzrə debitor və kreditor borclarının müqayisəli təhlili verilmişdir. Məlumatlardan görünür ki, müəssisənin ilin axırına debitor borcu 4379326 manat olmaqla, kreditor borclarından 6336665 manat az olmuşdur. Qarşılıqlı ödənişlərin həyata keçirilməməsi göz qabağındadır ki, belə bir vəziyyət də müəssisənin maliyyə vəziyyətinin son dərəcə pisləşməsinə səbəb ola bilər.

Cədvəl 6. Debitor və kreditor borclarının ilin axırına müqayisəli təhlili

Hesablaşmalar	Debitor borcları	Kreditor borcları	Borcların üstələməsi	
			debitor	kreditor
Mallara, iş və xidmətlərə görə malalan və sifarişçilər	3265058	7085757	-	+3820699
Törəmə müəssisələrlə	-	834512		+834512
Sosial ehtiyatlara artırımlar üzrə	-	268768		+268768
İddialar üzrə	-	772590		+772590
Sair debitorlarla	1113889	-	+1113889	
Əmlak və sığorta üzrə	-	4575278		+4575278
Sair əməliyyatlar üzrə heyətlə	379	795095	-	+794716
Büdcə ilə	-	6383991	-	+6383991

Debitor və kreditor borclarının vəziyyəti, onların həcmi və keyfiyyəti müəssisənin maliyyə vəziyyətinə ciddi təsir edir. Onun yaxşılaşdırılması üçün aşağıdakı tədbirlərin görülməsi zəruridir:

- Debitor və kreditor borclarının nisbətinə nəzarət etmək;

Müəssisənin debitor borcunun artması maliyyə vəziyyətinin sabitliyi üçün təhlükə yaradır və əlavə maliyyələşdirmə mənbələrinin cəlb edilməsi zərurətini yaradır. Debitor borclarının və onun dövriyyə aktivlərində xüsusi payının birdən-birə artması müəssisənin alıcılarla münasibətdə qeyri-dəqiq kredit siyasətindən, satış həcmnin artmasından və yaxud alıcıların bir hissəsinin müflisləşməsindən xəbər verir.

- Ödəmə vaxtı ötmüş borclar üzrə hesabların vəziyyətinə nəzarət etmək;
- Monopol sifarişçilərinin ödəməmə riskinin azaldılması məqsədilə mümkün qədər müəssisənin məhsul istehlakçılarının sayının artırılmasına üstünlük vermək.

Xüsusi, cəlb edilən və borc vəsaitlərinin həcmliəri arasında optimal nisbət müəyyənəşdirilməlidir. Yalnız xüsusi vəsait mənbələrindən istifadə edən firmalar az risk edir. Lakin onların gəlirlilik səviyyəsi, birqayda olaraq, xüsusi və borc vəsaitlərindən istifadə edən firmalarla müqayisədə aşağı olur. Xüsusi və borc mənbələrinin hara - əsas vəsaitlərə vədigər dövriyyədən kənar aktivlərə, yaxud mobil dövriyyə vəsaitlərinə yönəldiyini bilmək olduqca əhəmiyyət kəsb edir. Maliyyə nöqtəyi nəzərindən əmlakın mobillik səviyyəsinin artması müəssisə üçün faydalıdır. Lakin bu, heç də o demək deyil ki, bütün vəsaitlər yalnız dövriyyə aktivlərinin artırılması üçün yönəldilməlidir. Fəaliyyət profilindən, texniki səviyyəsindən, səciyyəvi xüsusiyyətlərindən və sosial inkişafından asılı olaraq hər bir müəssisə öz texnikalarını təkmilləşdirməli, kapital tikintiləri həyata keçirməlidir, daha doğrusu qeyri-dövriyyə aktivlərinə vəsait yönəltməlidir. Əgər kapital qoyuluşunun nəticəsi olaraq müəssisənin fəaliyyətinin ümumi səmərəliliyi artarsa, deməli onlar məqsədə uyğundur.

2.3. Maliyyə resurslarının formalaşdırılmasında beynəlxalq təcrübə və Azərbaycanda ondan istifadə edilməsi xüsusiyyətləri.

İqtisadi siyasətin tərkib hissəsi olan maliyyə siyasəti həyata keçirilərkən beynəlxalq təsirlərin əhatə dairəsi nəzərə alınmalıdır. Maliyyə təkcə ölkə daxilində yox, həm də beynəlxalq miqyasda iqtisadi proseslərin ən mühüm aspektini təşkil edir. Maliyyə siyasəti təkcə bir dövlətin daxilində qapanıb qalanda bir çox amillə maliyyənin rolunu mürəkkəbləşdirir və aparılan siyasət lazımı nəticəni vermir. Dünya iqtisadiyyatında istər eyni iqtisadi ərazidə, istərsə də ayrı-ayrı iqtisadi zonalarda yerləşən ölkələrin iqtisadiyyatı, maliyyə sistemləri bir-birindən asılı vəziyyətdə olmuş, eləcə də daim bir-birinin təcrübə və planlarından istifadə etməkdədir. Səmərəli iqtisadi münasibətlərin formalaşması, fəaliyyət göstərməsi və inkişafı üçün zəruri şərtlərin yaradılmasını təmin etməklə, bu proses ölkədə aparılan iqtisadi islahatlarla həyata keçirilə bilər.

İqtisadi sistemin transformasiyası dövründə dövlətin funksiyalarında köklü dəyişikliklər baş verir, iqtisadi əlaqələr dəyişir, genişlənir və bu və ya digər mənada ölkələrin yaxınlaşmasına imkan yaranır. Belə bir şəraitdə Azərbaycanda yeni iqtisadi münasibətlərin formalaşması zərurət halını almış, xarici iqtisadi təcrübədən istifadə olunmağa başlanılmışdır. Bazar münasibətləri şəraitində yaşayan ölkələr kimi Azərbaycan üçün də iqtisadiyyatda islahatlar aparılmasında ən vacib məsələ makroiqtisadi səviyyədə məhsullar kapitalı cəlb etmək yolu ilə, tarazlıqların makro və mikro səviyyələr arasındakı əlaqələrin tənzimlənməsinə nail olmaqdır. İqtisadiyyatda makroiqtisadi səviyyədə əsas kapital və investisiyanın qarşılıqlı dövrünə əsaslanan əsas istehsal fondlarının yeni iqtisadi şəraitə uyğunlaşdırılmasını təmin olunmalıdır.

Bütün ölkələrdə, xüsusi ilə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə (İEOÖ) və xarici kapital axınlarında volatillik nümayiş etdirən iqtisadiyyatlarda maliyyə böhranlarının qarşısını almaq üçün maliyyə ehtiyatları təhlükəsizlik bazası hesab edilir. Belə ki, təcrübədə kapital axınlarının məhdud olduğu vəziyyətdə minimum 3-4 aylıq idxalı maliyyələşdirəcək strateji ehtiyatların formalaşdırılması hədəf kimi qoyulmuşdur. 90-cı illərdən etibarən İEOÖ-ə kapital axınlarının əhəmiyyətli dərəcədə artması bu

hədəfin yenidən formalaşmasına gətirib çıxardı. Həmçinin kapital axınları şəraitində cari hesablarda müşahidə olunan şokların qarşısını almaq mümkün olduğu üçün strateji ehtiyatlara ehtiyac da azalmışdır. Lakin, iqtisadçılar arasında kapital axınları hesabına bu minimum tələbin azaldılması birmənalı qarşılanmır. Xüsusilə kapitalın böyük hissəsinin özəl sektora yönəlməsi şəraitində onun həcmi üzrə gözləntilər daim qeyri-müəyyən olur.

Təcrübə göstərir ki, maliyyə ehtiyatları beynəlxalq maliyyə sabitsizliyi və digər risklərdən sığortalamaq, həmçinin xammal ixracından əldə olunan kapitalın yığılması və ehtiyatların nəsillər arası optimal bərabər həcmdə bölgüsü məqsədlərinə xidmət edir. Aparılan təhlillər göstərir ki, əksər inkişaf etmiş Asiya və Latın Amerikası ölkələrində qlobal böhrana qədər əhəmiyyətli beynəlxalq valyuta ehtiyatları toplanmış və bu ehtiyatlardakı artım əksər hallarda onun kifayətlilik səviyyəsini dəfələrlə üstələmişdir. Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) sonralar belə izafi ehtiyat akkumulyasiyasının qlobal tarazlığa və qlobal monetar sistemin sabitliyinə risk yaratması arqumentini irəli sürməyə başladı. Lakin, beynəlxalq maliyyə bazarlarının inkişafı kontekstində qlobal ehtiyatların elə də izafi xarakter daşıması Beynəlxalq Valyuta Fondunun bu mülahizələrini inandırıcı etmədi. Son qlobal maliyyə böhranı maliyyə ehtiyatlanması siyasəti ilə bağlı bir sıra məsələləri aktuallaşdırmış və əksər ölkələrdə bu siyasətin yenidən nəzərdən keçirilməsinə səbəb olmuşdur. Maliyyə bazarlarının dünya maliyyə sistemində inteqrasiya etdiyi iqtisadiyyatlarda bank sektorunda likvidlik problemi böyük təhdidlər yaratmış, bəzi ölkələrdə isə məzənnənin ucuzlaşması və kapital qaçışı valyuta bazarına müdaxiləni zəruri etmişdir.

Bir çox ölkələrdə post-böhran dövründə iri həcmdə ehtiyatların toplanması onların müxtəlif investisiya perspektivləri ilə bağlı məsələləri də aktuallaşdırdı. Məsələn, aşağı gəlirli mühitdə fəaliyyət göstərmək mərkəzi bankların gəlirlilik səviyyələrinə mənfi təsir edir. Əksər mərkəzi bankların passivlərinin sıfır faiz dərəcəsi ilə idarə olunmasına baxmayaraq, onların xərclərinin böyük hissəsi təsbit edilmiş formadaadır. Bunun nəticəsində mərkəzi bankların gəlirlilik mövqeyinin faiz

dərəcələrinə həssaslığı artır. Bir tərəfdən risk aşağı faizdən qaynaqlanır, digər tərəfdən isə məhdud gəlirlilik mövqeyi mərkəzi bankların müstəqilliyinə təzyiqlər yaradır. Digər yeni aktual məsələlərdən biri də yüksək gəlirli aktivlərə investisiya qoyulması ilə bağlıdır. Belə ki, əlavə gəlirlilik əlavə investisiya riski tələb etdiyi üçün bu addım bir qədər riskli görünür. Mərkəzi banklar eyni zamanda uzunmüddətli aktivlərə də investisiya qoya bilərlər ki, bu da daxili borc kapitalı bazarının inkişafını dəstəkləyə bilər.

Ölkə təcrübələrinə əsaslanmaqla iqtisadi ədəbiyyatda maliyyə ehtiyatlarının artımının üç əsas səbəbi göstərilir:

- 1. Ehtiyatlılıq səbəbi.** Belə ki, bu məqsədlə global risklərdən sığortalanmaq və kapitalın gözlənilməz qaçışına qarşı ehtiyat vəsaitlər yaradılır;
- 2. Pul merkantilizmi.** Məzənnə təzyiqlərinin qarşısının alınmasına və ixracın rəqabətə davamlılığının artırılmasına imkan verir;
- 3. “Qonşulardan geri qalma” qorxusu.** Tərəfdaş ölkələrin ehtiyat göstəricilərindən geridə qalma qorxusu ehtiyatların saxlanması davranışını olduqca zəruri edir. Qeyd edək ki, belə davranış həmçinin başqa səbəblərlə də izah oluna bilər. Məsələn, Asiya böhranı zamanı aşağı ehtiyatlara malik ölkələrin daha çox zərərlə üzləşdiyini görürük. Təcrübədə daha yüksək valyuta ehtiyatları isə ölkəyə kapital axınını stimullaşdırmışdır. Qonşulardan geri qalmamaq cəhdləri Asiya ölkələrinin ehtiyat yığımına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir.

Klassik yanaşmalarda ölkəyə kapital axınının qəflətən dayanması zamanı toplanmış ehtiyatlardan istifadəyə üstünlük verilməsi məqsəduyğun hesab edilir. Eyni zamanda qeyd edək ki, alternativ təsir mexanizminə əsasən, ehtiyatların yüksək səviyyədə olması ölkədən kapital axını ehtimalını da azaldır və ya belə axın baş verdikdə, ölkədən kapital qaçışının miqyası məhdudlaşır. Ehtiyat yığımı həmçinin iqtisadiyyatın xarici mənbələrdən maliyyələşmə xərclərini də azaldır.

Öz növbəsində maliyyə ehtiyatlarının sürətlə artdığı ölkələr belə böyük həcmdə ehtiyatların idarə olunması problemi ilə üzləşirlər. Təcrübədə maliyyə ehtiyatları əsasən ABŞ və ya digər inkişaf etmiş ölkələrin (İEO) yüksək sabillik və aşağı

volatilliyi ilə fərqlənən uzunmüddətli dövlət istiqrazlarının alınmasına yönəldilir. Ehtiyatların strukturunda əsasən ABŞ dolları, avro və yapon yenində olan uzunmüddətli istiqrazlar aparıcı rola sahibdir. CEİC məlumatlarına əsasən 1999-2009-cu illərdə ABŞ, Avro zona ölkələri və Yaponiyanın on illik istiqrazlarının orta gəlir faizi müvafiq olaraq 4.57 %, 4.4 % və 1.47 % olmuşdur. Dünya Bankının məlumatlarına əsasən demək olar ki, birbaşa xarici investisiyaların (BXİ) gəlirliyi isə son 10 ildə 20 %-dən çoxdur.

Son dövrdə Azərbaycanda həyata keçirilən uğurlu islahatlar respublikanın valyuta ehtiyatlarının 17 milyard dollara çatmasına səbəb olmuşdur. Eyni zamanda strateji valyuta ehtiyatları xarici dövlət borcundan təqribən 8 dəfə çoxdur. ÜDM-in həcmində 70 % strateji valyuta ehtiyatı formalaşmışdır ki, bu göstəriciyə görə Azərbaycan dünyada ilk 15-likdədir. Ümumilikdə isə maliyyə ehtiyatlarının yüksək templə artımı ölkə iqtisadiyyatının mümkün olan xarici böhran təsirlərinə qarşı həssaslığını azaldan və güclü makroiqtisadi dayaq formalaşdıran amildir. Bunun nəticəsi olaraq ölkənin xalis beynəlxalq investisiya mövqeyi əlverişlidir. Ölkənin maliyyə ehtiyatlarının çoxalması, ilk növbədə, kredit reytinginin yüksəlməsinə müsbət təsir etmişdir. Belə ki, maliyyə ehtiyatlarının artması xarici investorlar üçün ölkənin cəlbədiciliyin artırmışdır. Bildiyimiz kimi, investorlar sabit iqtisadiyyatlı ölkələrə daha meyilli olurlar. Qeyd etmək lazımdır ki, valyuta ehtiyatlarının sürətlə artması ölkənin ödəniş qabiliyyətli olması və bu baxımdan öhdəliklərini vaxtında yerinə yetirə bilməsi deməkdir.

Valyuta ehtiyatlarının idarə olunması istiqamətində də Azərbaycan hökuməti çevik siyasət yürüdür ki, bu da öz əksini Beynəlxalq Valyuta Fondunun və Dünya Bankının maliyyə hesabatlarında tapmışdır. Təbii ki, bu siyasət dünyada maliyyə böhranının davam etdiyi bir zamanda böyük valyuta ehtiyatlarına malik ölkə üçün böhranın mümkün ola biləcək hər hansı təsirini məhdudlaşdırmaq iqtidarına malikdir. Beynəlxalq maliyyə institutları Azərbaycanda maliyyə sabitliyinin möhkəmləndirilməsi istiqamətində əhəmiyyətli iqtisadi addımların atıldığını, dərin makroiqtisadi təməllərin yaradıldığını, ümumilikdə, valyuta bazarının bütün

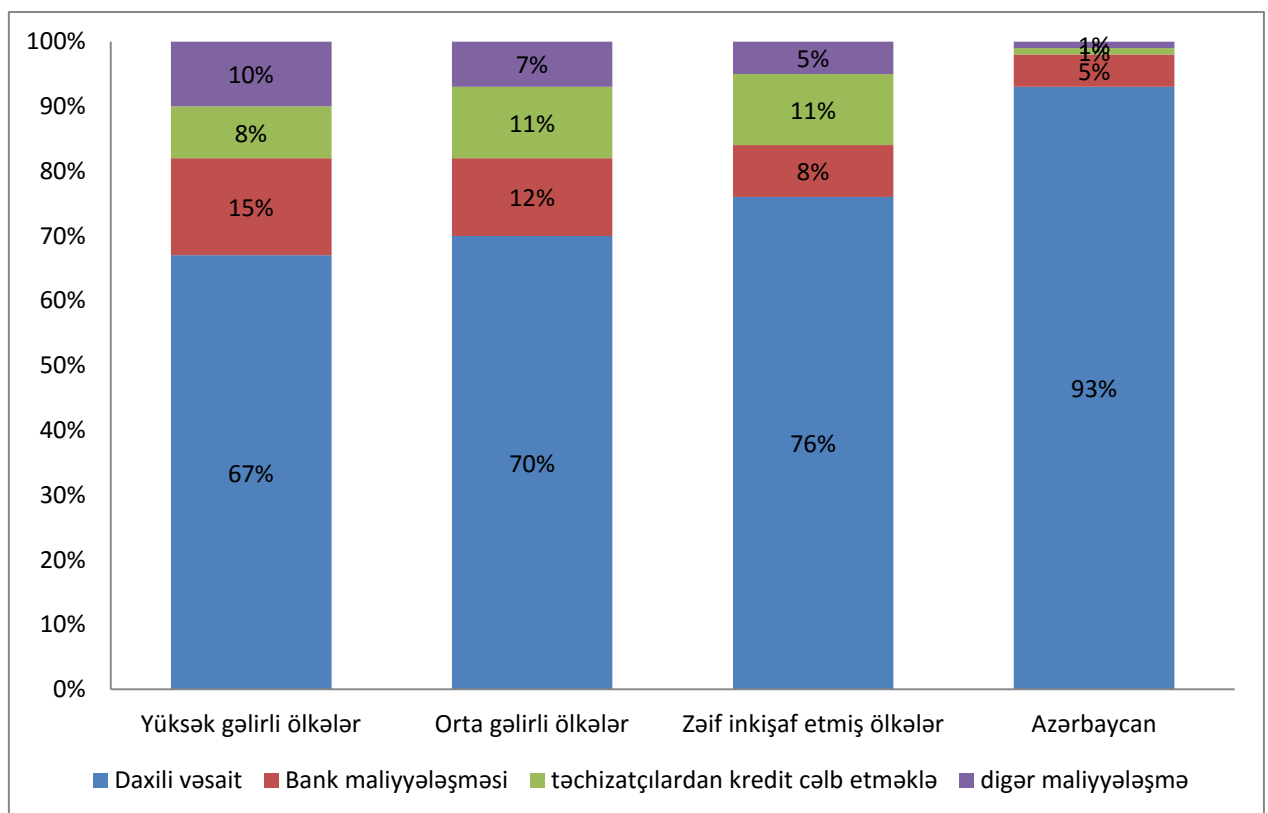
segmentlərində inkişaf templərinin müşahidə olunduğunu bəyan edirlər. Bu tendensiya maliyyə ehtiyatlarının artması ilə bərabər, həm də milli valyutanın - manatın aktiv maliyyə aləti kimi nüfuzunun artmasına böyük potensial yaradır.

Maliyyə ehtiyatlarının artması həmçinin dünya maliyyə bazarlarında idarəetməyə verilən aktivlərin əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlməsinə dəsas yaratmışdır. Bu baxımdan Azərbaycan hökumətinin ehtiyatların bir hissəsini global maliyyə menecerlərinə idarəetməyə verdiyini qeyd etmək olar. Hazırda Mərkəzi Bankın, o cümlədən Dövlət Neft Fondu vəsaitlərinin bir qismi ixtisaslaşmış beynəlxalq maliyyə institutlarının vasitəsilə idarə olunur. Belə siyasətin əsas məqsədi həmin vəsaitlərin maksimum gəlir gətirən bölmələrdə yerləşdirilməsindən ibarətdir. Ölkənin maliyyə imkanlarının yaxşılaşmasında və strateji valyuta ehtiyatlarının artmasında vəsaitlərin idarə olunması olduqca perspektivli və gəlir gətirən sahə hesab olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, yaxın illərdə neft sektorundan əldə edilən vəsaitlərdən sonra aparıcı yerlərdən birini xarici təşkilatlara idarəetməyə verilən maliyyə ehtiyatlarından əldə olunan gəlirlər tuta bilər. Son illər ehtiyatların həm valyuta strukturunda, həm də alət strukturunda mühüm diversifikasiya tədbirləri də həyata keçirilir. Buna görə də ehtiyatların alət strukturunda daha yüksək reytingə malik dövlət və korporativ qiymətli kağızlar böyük əksəriyyət təşkil edir. Hazırda həm Dövlət Neft Fondunun, həm də Mərkəzi Bankın vəsaitləri dünyanın tanınmış maliyyə təşkilatlarında idarəetməyə verilib və nəticədə hər il əhəmiyyətli gəlir əldə olunur.

Dünya iqtisadiyyatının inkişafı milli iqtisadiyyatlarda müəssisələrin rolunun vacibliyini bir daha sübut edir. Müəssisələr ölkədə bir tərəfdən yeni iş yerlərinin artırmaqla işsizlik problemini aradan qaldırır, digər tərəfdən rəqabət mühiti yaratmaqla keyfiyyətli xidməti və ucuz qiyməti təmin edir. Kiçik müəssisələr istehlak tələbatının dəyişməsinə, bazarın konyunkturına reaksiya verməklə iqtisadiyyatda əlavə sabitlik təmin edir. Azərbaycanda müəssisələrin sayının getdikcə artması fonunda ölkə iqtisadiyyatında onların töhfəsi lazımi səviyyədə deyil. Bunun səbəbi iqtisadiyyatın neft sektorundan asılı olmasıdır. Müəssisələrin inkişafını əngəlləyən amillərdən biri də maliyyə resursları ilə təminatının zəif olmasıdır. Müxtəlif

beynəlxalq qurumlar tərəfindən ölkədə biznes mühiti qiymətləndirilərkən sahibkarlıq subyektlərinin öz biznesi inkişaf etdirmək üçün tələb olunan maliyyə resursu cəlb etməkdə çətinlik çəkməsi qeyd edilir. Buna görə də müəssisələr maliyyə problemini daha çox daxili imkanlar hesabına həll etməyə çalışırlar. Bu isə inkişafı tam təmin edə bilmir. Xarici mənbələrdən vəsait cəlb etmək çətin olduğundan ona maraq azdır. Həm resursların bahalıq, həm də müəssisələrin şəffaflıq problemlərinin mövcudluğu onların xaricdən maliyyə resursu cəlb etmək imkanlarını məhdudlaşdırır. Dünya Bankının 2007-2014-cü illər üzrə müəssisələrdə keçirdiyi sorğunun nəticələri əsasında qurulmuş aşağıdakı diaqramda Azərbaycanda fəaliyyət göstərən müəssisələrin dövriyyə aktivlərinin həcmində xüsusi və borc vəsaitlərinin payının digər ölkələrin müəssisələrinin uyğun göstəriciləri ilə müqayisəsi verilmişdir (diaqram 1). Diaqramdan göründüyü kimi respublikamızda fəaliyyət göstərən müəssisələrin dövriyyə vəsaitlərinin həcmində xüsusi vəsaitlər üstünlük təşkil edir.

Diaqram 1. Dövriyyə aktivlərinin maliyyələşmə mənbələri (faizlə)

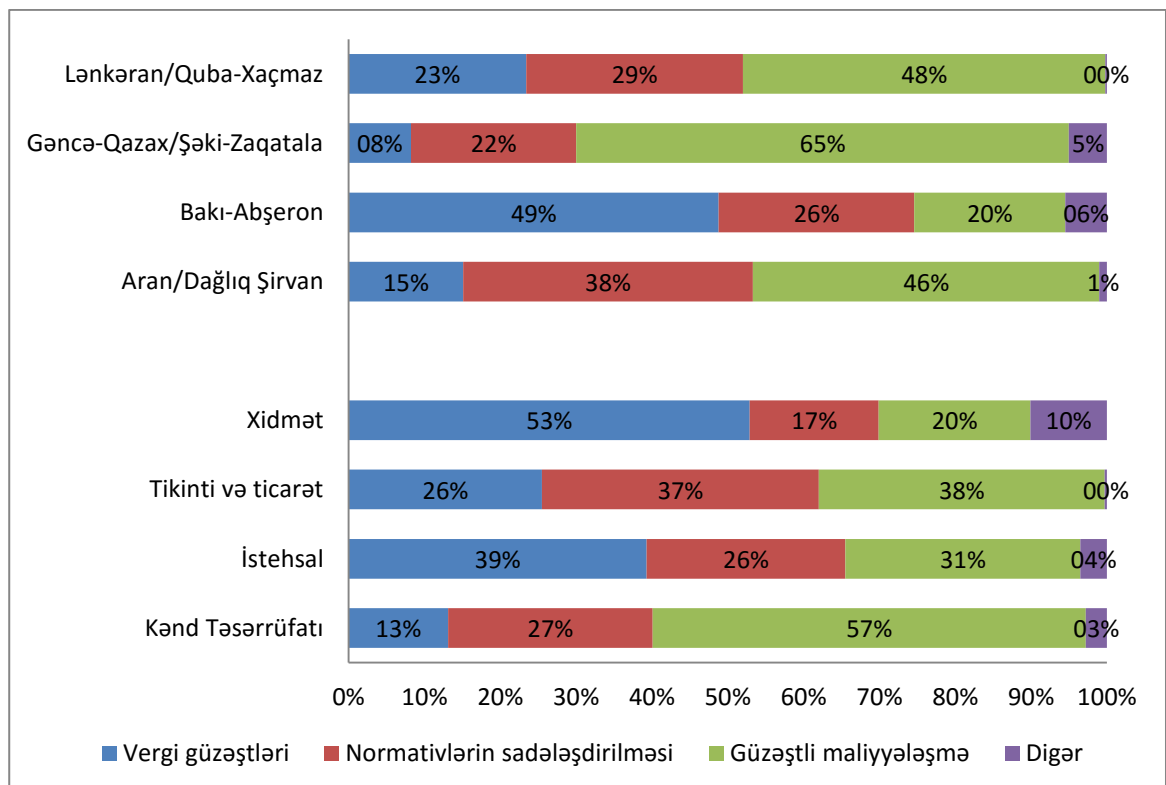

Dünyada geniş yayılmış bankların fəaliyyətinə və maliyyə bazarına əsaslanan 2 əsas maliyyələşmə mənbəyi vardır ki Azərbaycanda fəaliyyət göstərən müəssisələrdə əsasən bunlardan birindən istifadə olunur. Kredit təşkilatları, o cümlədən banklar tərəfindən verilən kredit vəsaitləri müəssisələrin əsas xarici mənbəyi rolunda çıxış edir. Qiymətli kağızlar bazarından maliyyə cəlb etmək təcrübəsi isə müəssisələrdə, xüsusilə də kiçik və orta müəssisələrdə demək olar ki yox dərəcəsindədir.

Azərbaycanda fəaliyyət göstərən kiçik və orta müəssisələrin daha çox üz tutduqları ünvan banklar və bank olmayan kredit təşkilatlarıdır. Qabus Tədqiqat və Məsləhət Şirkətinin Azərbaycanda müəssisələrin kreditə əlçatanlılıq səviyyəsini öyrənmək məqsədilə 2012-ci ildə 200 kiçik və orta müəssisə arasında keçirdikləri sorğunun nəticələrinə görə, maliyyə resursuna ehtiyac olduqda xarici mənbə olaraq sahibkarların ən çox üz tutduğu ünvan kredit təşkilatlarıdır. Müəssisələrin 45%-i bank, 5%-i bank olmayan kredit təşkilatlarının kreditlərindən yararlandıklarını bildiriblər. Respondentlərin cüzi hissəsinin (2,5%) ölkədə ən yüksək faiz tələb edən lombard və ya sələmçilərin vəsaitlərinə üz tutduğu qeyd olunub. Beynəlxalq təcrübələr sübut edir ki, məhz kreditləşmə kiçik və orta müəssisələrin maliyyə resurslarının formalaşmasında vacib xarici mənbə rolunu oynayır. Kiçik müəssisələrin kredit xətlərindən istifadə səviyyəsi ABŞ-da ən azı 60%, Avropa Birliyi ölkələrində 76%, Kanadada 50% təşkil edir. Ümumilikdə son illərdə iqtisadiyyata kredit qoyuluşlarının artmasına baxmayaraq sahibkarların əsas maliyyə mənbəyi olan kreditlərə də əlçatanlığı zəifdir. Buna səbəb kredit faizlərinin yüksək olması, şərtlərin ağır olmasıdır. Kreditlər bir qayda olaraq paytaxta yaxın ərazilərdə cəmləşib, region sahibkarlarının kredit resursların çıxışı məhduddur. Son dövrlərdə ölkənin regionlarında bankların filiallarının sayının artmasına baxmayaraq hələ də bütün kredit qoyuluşunun 86%-dən çoxu yalnız Bakı şəhərinin payına düşür. Əgər Abşeron da nəzərə alınarsa Bakı-Abşeron ərazisində bütün kredit qoyuluşlarının 90%-i istifadə edilir. Həm də qeyd olunmalıdır ki, paytaxtdan regionlara doğru getdikcə kredit qoyuluşunun azalmasına baxmayaraq kreditlər üzrə illik faiz dərəcələri artır. Yalnız Bakı şəhərində illik faiz dərəcələri (13,3%) ölkə üzrə orta göstəricidən

(14,2%) aşağıdır. Dağlıq Şirvan, Gəncə-Qazax, Lənkəran iqtisadi rayonlarında illik faiz dərəcələri 20%-dən də yuxarıdır. Regionlar əsasən dövlətin güzəştli maliyyələşməsindən yararlanırlar. Aşağıdakı diaqramda ölkənin müxtəlif regionlarında yerləşən və müxtəlif iqtisadi fəaliyyət sahələrinə aid olan müəssisələrinə 2014-cü ildə dövlət dəstəyinin ayrı-ayrı göstəricilər üzrə həcmi göstərilmişdir (diaqram 2).

Diaqram 2. Müəssisələrdə iqtisadi fəaliyyətin stimullaşdırılmasına dövlət dəstəyi (regionlar və sahələr üzrə, faizlə)

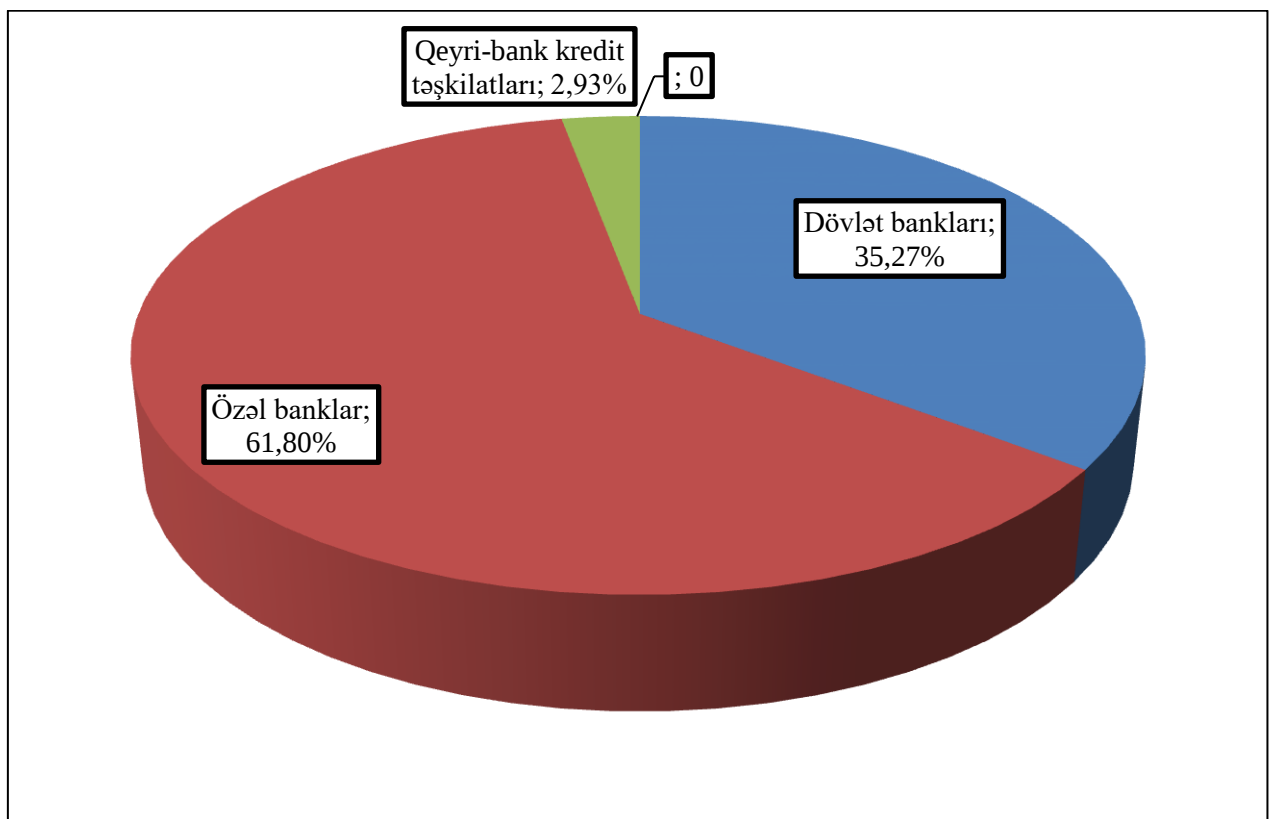

Müəssisələrə dəstək proqramlarının həyata keçirilməsində əsas məqsəd yeni müəssisələrin yaradılmasını, innovasiyaların və yeni texnologiyaların istifadəsinin dəstəklənməsini, dünya bazarlarında məhsulun rəqabət qabiliyyətinin artırılmasını, ayrı-ayrı regionların və sahələrin inkişafını, yeni iş yerlərinin yaradılmasını təmin etməkdir. Hökumətlər müəssisələrin inkişafına dəstəyə dövlətin iqtisadi siyasətinin

özülü kimi baxır və bu istiqamətdə hər il milyardlarla dollar məbləğində dövlət proqramları qəbul edirlər.

Müəssisələrin xarici maliyyələşmə mənbələrindən biri də bank olmayan kredit təşkilatlarının verdiyi kreditlərdir. Bank olmayan kredit təşkilatlarının əsas üstünlüyü kredit prosedurunun asan olması səbəbindən kredit əldə etməyin asanlığıdır. Lakin buna baxmayaraq bank olmayan kredit təşkilatlarında kredit üzrə faiz dərəcələri bir qayda olaraq banklardan yuxarı olur. Respublikamızda bank olmayan kredit təşkilatlarının sayının banklardan çox olmasına baxmayaraq kredit bazarı bütünlüklə bankların çiyindədir. Ölkə üzrə kredit qoyuluşunun yalnız 2,9 %-i bank olmayan kredit təşkilatlarının payına düşür. (diaqram 3)

Diaqram 3. İqtisadiyyata kredit qoyuluşlarının kredit təşkilatları üzrə strukturu

Təcrübə göstərir ki, bazar münasibətləri modeli üçün formalaşmış maliyyə sektoru və xüsusən də, yüksək səmərə ilə fəaliyyət göstərən qiymətli kağızlar

bazarının mövcudluğu olduqca əhəmiyyətlidir. Çünki büdcədən maliyyələşmə və kredit vəsaitləri hesabına maliyyələşmə mənbələri ilə bərabər daha ucuz, uzunmüddətli və inflyasiya yaratmayan mənbə kimi yığımların birbaşa investisiyalara transformasiyasını təmin edən kapitallaşma mexanizmləri daha da inkişaf etdirilməli və təkmilləşdirilməlidir. Respublikamızda bu mənbələrdən bir qayda olaraq iri şirkətlər yararlanır, kiçik və orta müəssisələrin kredit resurslarına alternativ olan və dünyada geniş yayılan qiymətli kağızlar buraxılışı vasitəsi ilə maliyyə vəsaiti cəlb etmək təcrübəsi azdır. Demək olar ki, kiçik və orta müəssisələr kredit resurslarına nisbətən ucuz başa gələn istiqraz vasitəsilə borclanmaya maraq göstərmirlər. Ölkə üzrə kredit faizlərinin orta dərəcəsi 14% olduğu halda, istiqraz yolu ilə vəsait cəlb edilməsi təxminən 11-12%-ə başa gəlir. Bakı Fond Birjasının (BFB) əməkdaşlarının hesablamalarına görə, 10 milyon manatlıq istiqraz buraxılması üçün ödəniləcək komissiyalar 166-195 min manat arasında dəyişdiyi halda bu məbləğ bankkreditinə üçün 210-300 min manat həcmindədir. Bütün bunların qarşılığında qiymətli kağızlar bazarı məhdud sayda iri müəssisənin maliyyə cəlb etmə məkanıdır. Azərbaycanda təsərrüfat subyektlərinin ucuz, uzunmüddətli və güzəştli maliyyə resurslarına çıxış imkanlarını artırmaq üçün aşağıdakı tədbirlərin görülməsini məqsəduyğun hesab edirəm :

- 2016-2020-ci illəri əhatə edən kiçik və orta sahibkarlığa dəstək Dövlət Proqramının işlənməsi və həyata keçirilməsi;
- Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun yalnız mikro, kiçik və orta sahibkarlığın kreditləşdirilməsinə keçirilməsi;
- Azərbaycanda dövlətin yaxından iştirakı ilə Aqrar İnkişaf Bankı, İxrac Bankı, İnvestisiya Bankı və s. kimi ixtisaslaşdırılmış sahə banklarının yaradılması;
- Müəssisələrə verilən kreditlərinin sığortalanması və təminatı fondunun yaradılması və onun fəaliyyəti üçün müvafiq qanunvericilik bazasının formalaşdırılması;

- Azərbaycanda qiymətli kağızlar bazarının inkişafını təmin etmək və müəssisələrin bazara çıxışına stimül yaratmaq üçün qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi;
- Müəssisələrin xarici maliyyə bazarlarına çıxışını təmin etmək üçün yerli qiymətli kağızların xarici fond bazarlarında ticarətini tənzimləyən normativ hüquqi bazanın formalaşdırılması və həmçinin müvafiq ticarət sisteminin tətbiq edilməsi;
- Son illər dünyada geniş yayılmış vençur maliyyələşməsini inkişaf etdirmək, innovasiyalara istiqamətlənən investisiyaları stimullaşdırmaq üçün qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi;
- Kiçik biznesin dəstəklənməsi üçün mikromaliyyələşmə proqramının həyata keçirilməsi, faktoring, lizing, franşayzing kimi xidmətləringeniş vüsət alması üçün güzəştlər sisteminin və normativ aktların hazırlanmasını təmin etmək.

Fəsil 3. Müəssisələrdə maliyyə vəsaitlərinin təmin olunması üzrə nəzarətin səmərəliliyinin artırılması istiqamətləri.

3.1. Müəssisələrin maliyyə vəsaitlərinin səmərəli istifadə edilməsinin perspektivləri.

Müəssisədə maliyyə ehtiyatlarının toplanması və artırılması nə qədər zəruri amildirsə, onlardan düzgün və səmərəli istifadə etmək də bir o qədər vacib şərtidir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə vəsaitlərindən istifadənin istiqamətləri geniş və çox şaxəlidir. Bu istiqamətlər arasında vergi və məcburi sığorta ödənişləri, alınmış xammal-materialların dəyərinin, istifadə olunmuş bank kreditlərinə görə faizlərin ödənilməsi ilkin yer tutur. Digər vacib istiqamətləri isə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- əsaslı kapital qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsi;
- qiymətli kağızlarda olan maliyyə ehtiyatlarının investisiyalaşdırılması;
- sosial təyinatlı xüsusi pul fondlarının formalaşdırılmasına yönəldilən maliyyə ehtiyatları.

Kapital qoyuluşu yeni tikililərin inşasına və fəaliyyət göstərən müəssisələrin yenidən qurulmasına və yeniləşdirilməsinə, yeni texniki vasitələrlə təmin edilməsinə, bu vasitələrin istehsal güclərinin saz və işlək vəziyyətdə saxlanılmasına sərf olunan xərclərdir. Hər bir müəssisədə vaxtaşırı istehsal güclərinin və maddi-texniki bazanın təzələnməsinə ehtiyac duyulur ki, əsas kapitalın yaradılmasına, genişləndirilməsinə, yenidən qurulmasına və texniki cəhətdən silahlanmasına çəkilən xərclər də məhz bununla əlaqədardır. Aydındır ki, bütün bunlar bazardakı dəyişikliklərin obyektiv və subyektiv səbəblərindən irəli gəlir. Müəssisə bu dəyişikliklərə istehsalın həcmi artırmaq, yeni məhsul növlərini mənimsəmək və investisiya qoymaq vasitəsilə reaksiya verir. Əsas fəaliyyətin genişləndirilməsinə investisiya qoymaq və ya istehsal fəaliyyətinin yeni istiqamətlərinə kapital qoymaq haqqında məsələlər çətinliklə həll olunur. Belə ki, bu halda əlavə maddi, əmək və maliyyə resurslarının mövcudluğunu, bazarda əmtəənin satılma şəraitini, yeni bazarların mənimsənilməsi imkanlarını və bir sıra yeni amilləri nəzərə almaq lazım gəlir. Elə olan təqdirdə

gələcək fəaliyyətin inkişaf istiqamətləri və investisiya qoyuluşunu planlaşdırmaq zərurəti meydana çıxır. Kapital qoyuluşunun planlaşdırılmasının əsas vəzifəsi kapital qoyuluşundan effektiv istifadə etməkdən, istehsal güclərini və əsas fondları artırmaqdan ibarətdir.

Müəssisə və təşkilatların mülkiyyət formasından və təbəçiliyindən asılı olmayaraq əsas istehsal fondlarının bütün növ təmirinə məsrəflər istehsalın və məhsulların satışına (iş, xidmət) xərclərin tərkibinə aiddir. Müəssisə və təşkilatlarda təmirə məsrəfləri məhsulların maya dəyərinə bərabər səviyyədə aid etmək üçün ehtiyat (təmir) fondu yaradıla bilər. Ehtiyat fonduna ayırmalar təsdiq olunmuş normativ üzrə aparılır. Onların yerinə yetirilməsi isə müəssisənin sərəncamında qalan mənfəət və digər xüsusi vəsaitlər (istifadə edilməyən təmir fondunun qalığı) hesabına həyata keçirilir.

Müəssisələrdə əsaslı kapital qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsinin mənbəyi kimi aşağıdakılar çıxış edir :

- müəssisənin öz vəsaitləri (daxili aktivlərin səfərbərliyi, amortizasiya ayırmaları, bölüşdürülməmiş gəlir və digər pul yığımları);
- borc vəsaitləri (bankların krediti, müəssisənin qiymətli kağızlarının emissiyasının yerləşdirilməsindən əldə olunan vəsait, maliyyə-investisiya strukturlarının borcları, kredit verənlərə olan borclar);
- mərkəzləşdirilmiş resurslar (bütçədən ayrılmış qaytarılmayan məbləğ və güzəştli dövlət investisiya kreditləri);
- xarici investisiyalar (nizamnamə fonduna pul qoyuluşu və müəssisənin səhmlərinin satın alınması, beynəlxalq təşkilatların və xarici bankların kreditləri, ayrı-ayrı vətəndaşların vəsaitləri).

Əsas fondların təzələnməsi ilə bağlı olan xərclərin ödənilməsinin, müəssisənin özünü maliyyələşdirilməsinin əsas mənbəyi müəssisənin xüsusi vəsaitidir. Özünü maliyyələşdirmə, bir qayda olaraq, kiçik investisiya layihələrində istifadə olunur. İnvestisiyaların maliyyələşdirilməsi mənbələri kimi istehsalın inkişafına istiqamətlənmiş xalis gəlirin miqdarı reallaşdırılan məhsulun həcmi, məhsul vahidinin

reallaşdırılma qiyməti, məhsul vahidinin maya dəyəri, gəlirlərin vergi tarifləri, gəlirlərin istehlaka və inkişafa bölünməsi siyasəti kimi amillərdən asılıdır.

Amortizasiya ayırmaları müəssisənin öz maliyyə resursları içərisində başlıca yer tutur. Bu ayırmalar müəssisənin özünümaliyyələşdirmə potensialına əhəmiyyətli təsir göstərir. Müəssisədə onların miqdarı əsas fondların ilkin və ya bərpa qiymətindən, əsas istehsal fondlarının aktiv hissəsinin payından və yaş strukturundan asılıdır. Amortizasiya hər ay hesablanır, yəni daimi və fasiləsiz xarakter daşıyır. Amortizasiya fondunun vəsaiti dövrü olaraq xərclənir yəni vəsaitin xərclənməsi normativ xidmət müddətinin başa çatması ilə əlaqədar onların təkrar istehsalı prosesində həyata keçirilir.

Mövsümlə əlaqədar olaraq ehtiyat fondunun vəsaitində çatışmazlıq olduqda müəssisə kredit götürə bilər. Kredit I, II və III rüblərdə rüblük plandan artıq təmir üzrə təcili işləri yerinə yetirmək üçün vəsait çatışmadıqda alınır. Kredit növbəti ildə təmir fonduna ayırmalar daxil edildikdə ödənilir. Kreditin qaytarılma vaxtı çatdıqda kredit hesablaşma hesabında axtarılır, əgər hesabda vəsait olmazsa o zaman uzadılmış kredit hesabına keçirilir.

Aşağıdakı cədvəldə (cədvəl 7) 2012-2014-cü illərdə əsas kapitala yönəldilmiş investisiyaların strukturunda müəssisənin maliyyə vəsaitlərinin mənbələr üzrə həcmi göstərilmişdir. Cədvəldən göründüyü kimi əsas kapital qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsində müəssisələrin öz vəsaitləri ilə yanaşı büdcə vəsaitləri də üstünlük təşkil edir. Lakin onu da qeyd etməliyik ki, 2013-cü ildə əsas kapitala yönəldilmiş investisiyaların strukturunda büdcə vəsaitləri üstünlük təşkil edirdisə, 2014-cü ildə müəssisə və təşkilatlar xüsusi vəsaitlərlə maliyyələşməyə üstünlük vermişlər.

Cədvəl 7. Müəssisələrdə maliyyə mənbələri üzrə əsas kapitala yönəldilmiş investisiyaların strukturu (faktiki qiymətlərlə, min manat)

	2012		2013		2014	
	Min Manat	Ümum i həcmd ə xüsusi çəkisi, faizlə	Min Manat	Ümum i həcmd ə xüsusi çəkisi, faizlə	Min Manat	Ümum i həcmd ə xüsusi çəkisi, faizlə
<i>Əsas kapitala investisiyalar</i>	15407274,4	100,0	17850815,7	100,0	17618601,1	100,0
<i>Maliyyə mənbələri üzrə</i>						
<i>Müəssisə və təşkilatların öz vəsaitləri</i>	6 726 025,7	43,7	7 826 603,2	43,8	9 130 018,0	51,8
<i>Əhalinin şəxsi vəsaiti</i>	406 531,9	2,6	455 248,3	2,6	561 266,8	3,2
<i>Bank kreditləri</i>	826 647,5	5,4	859 039,0	4,8	630 547,5	3,6
<i>Büdcə vəsaitləri</i>	6 848 970,0	44,4	8 080 404,7	45,3	6 724 659,0	38,2
<i>Büdcədən kənar fondların vəsaitləri</i>	565 173,3	3,7	540 475,6	3,0	389 986,9	2,2

<i>Sair vəsaitlər</i>	33 926,0	0,2	89 044,9	0,5	182 122,9	1,0
-----------------------	-----------------	------------	-----------------	------------	------------------	------------

Müxtəlif maliyyə mənbələri hesabına iqtisadiyyata əsaslı kapital qoyuluşlarının həcmindəki artım son illərdə Azərbaycanın investisiya reytinginin yüksəlməsinə təkan vermiş, təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyəti üçün zəruri sosial-infrastrukturun formalaşmasını təmin etmişdir. Həmçinin dövlət büdcəsində əsaslı kapital qoyuluşları üçün nəzərdə tutulan vəsaitlərin ilbəil artımı da məhz ölkənin mövcud istehsal potensialından səmərəli istifadəyə, cəmiyyətin artmaqda olan sosial-iqtisadi tələbatının ödənilməsinə, elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin istehsalata tətbiqinə geniş imkanlar açıb. İqtisadçı ekspertlərin fikrincə, əsaslı kapital qoyuluşlarının, əsasən, daxili imkanlar hesabına həyata keçirilməsi Azərbaycanın xarici sərmayələrdən asılı olmayan ölkə imicini formalaşdırmışdır. Respublikamız daxilində külli miqdarda vəsait tələb edən iri infrastruktur layihələrini reallaşdırmaqla yanaşı, həm də region əhəmiyyətli layihələrə də dəstək verir.

Qiymətli kağızların buraxılışı investisiya məqsədləri üçün pul vəsaitlərinin cəlb edilməsinin əsas vasitələrindən biridir. Qiymətli kağızların buraxılması (səhmlərin, istiqrazların) onların maliyyə bazarında satılması, eləcə də bazardan digər qiymətli kağızların alınması müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələrin əsas fəaliyyət növlərindən, maliyyə ehtiyatlarının mühüm istifadə istiqamətlərindən biridir. Əlavə maliyyə ehtiyatlarının cəlb edilməsi üsulu kimi qiymətli kağızların buraxılması və satılması zamanı məhz hansı növ qiymətli kağızın və hansı şərtlərlə daha çox mənfəət gətirəcəyi məsələsini müəssisə rəhbərləri və menecerləri əvvəlcədən marketing araşdırmaları aparmaq yolu ilə həll etməlidirlər.

Qiymətli kağızlar hər bir təsərrüfat subyektdə istehsal prosesinin fasiləsizliyinin təmin edilməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu mənada müəssisələrdə təkrar istehsal prosesinin fasiləsiz baş verməsi üçün material və maliyyə axınları qarşılıqlı istiqamətdə hərəkət etməlidir. Amma, məhsul istehsalı ilə

onun reallaşdırılmasının zaman etibarilə üst-üstə düşməməsi, istehsal prosesinin mövsümliliyi, məhsulun satıcıya göndərilməsi ilə onun ödənilməsindəki zaman fərqləri nəticəsində təsərrüfat prosesində material və maliyyə axınlarının ahəngdarlığı pozula bilər. Belə uyğunsuzluqlar nəticəsində istehsal prosesinin davam etdirilməsi üçün zəruri olan vəsaitlərin müvəqqəti çatışmazlığı olur. Eyni zamanda müəssisənin öz öhdəliklərini yerinə yetirməsi prosesi hər vaxt meydana çıxır. Həmin problemin həllində qiymətli kağızların rolu vardır. Çünki, müəssisə qiymətli kağızlardan istifadə edərək tələb edilən qədər dövriyyə vəsaitlərini əldə edə bilər.

Maliyyə kapitalı formasında investisiya həm də gələcəkdə müəssisənin real kapital formasında investisiya qoyuluşlarının həyata keçirilməsi vasitəsi rolunda çıxış edir. Məsələn, bir firma yeni istehsal obyektinin tikilməsi məqsədi ilə müəyyən vəsaitə ehtiyac duyur. O, bu zaman real investisiyaların maliyyələşdirilməsini qiymətli kağız satışı hesabına həyata keçirir. Belə olan halda qiymətli kağızların alınması alıcılar üçün maliyyə investisiyası rolunu oynayır. Sahib olduqları qiymətli kağızları onlar digərlərinə satmaqla müəyyən mənfəət əldə etmiş olurlar. Nəticədə əldə olunan vəsait tikilən istehsal obyektinin mülkiyyətçisinə birbaşa mənfəət gətirməyə də, real investisiyaların artımı üçün cəlbədar stimulyator yaradmış olur.

Müəssisə öz dövriyyə vəsaitini təşkil etməkdən ötrü əgər bank kreditinə müraciət edərsə, onda o mənfəətinin həcmindən asılı olmayaraq bank faizini ödəməyə məcbur qalacaq. Əgər səhm emissiya edərək öz dövriyyə vəsaitini təşkil edərsə, onda o əvvəla, əldə etdiyi vəsaitin qaytarılması vaxtı barədə çoxda narahat olmur. Həm də qeyd edək ki, bəzi qiymətli kağızlara görə faiz mənfəətin həcmindən asılı olduğundan müəssisə az gəlirlə işləyib ziyanə düşəcəyindən də qorxmur. Çünki mənfəət azdırsa deməli, həmin qiymətli kağızlara görə ödəniləcək haqq da azlıq təşkil edəcək.

Təcrübədə, qiymətli kağızların girovu altında kredit alınması qiymətli kağızlar üzərində mülkiyyət hüququnu saxlamaqla maliyyə vəsaitləri əldə etməyə imkan verir. Bu zaman material axınlarının pul vəsaitləri ilə təmini faktiki olaraq kredit alınması hesabına həyata keçirilə bilər. Bu əməliyyatın, yəni qiymətli kağızların girovunun təminatı ilə kreditləşdirmə əməliyyatlarının həyata keçirilməsi, veksəl təminatı ilə,

dövlət qiymətli kağızlarının girovu və korporativ qiymətli kağızları ilə təmin olunur. Bunlar ondan irəli gəlir ki, qiymətli kağızların girovu altında kreditləşmə əməliyyatı bank üçün borcun təmin edilməsi etibarlılığını və ona görə faiz ödənilməsi təminatını artırır. Bu zaman dövlət qiymətli kağızları daha etibarlı və likvid qiymətli kağızlar sayılır və onlara görə alınan gəlirlər kredit faizinin ödənilməsinə yönəldilə və ya başqa məqsədlərə xərclənə bilər.

Aşağıdakı cədvəldə 2014 və 2015-ci illərdə investisiya qiymətli kağızlar bazarı üzrə müqayisəli göstəricilər verilmişdir. (Cədvəl 8)

Cədvəl 8. Müəssisə və təşkilatların qiymətli kağızlar bazarı vasitəsilə maliyyələşməsi.

Qiymətli kağızların növləri	2015-ci il üzrə		2014-cü il üzrə		Məbləğ üzrə fərq (%)
	Əqdlərin sayı	Məbləğ (AZN)	Əqdlərin sayı	Məbləğ (AZN)	
Korporativ qiymətli kağızlar	4855	4 186 121 930	6534	4 737 505 901	-12%
Səhmlər	4159	656 948 966	6033	1 279 438 125	-49%
<i>Səhmlər (ilkin bazar)</i>	118	272 818 223	661	1 137 879 086	-76%
<i>Səhmlər(təkrar bazar)</i>	4041	384 130 743	5372	141 559 039	2,7 dəfə
Korporativ istiqrazlar (Kİ)	696	3 529 172 964	501	3 458 067 777	2%
<i>Kİ – AZN(ilkin bazar)</i>	37	1 627 266 538	104	191 276 914	8,5 dəfə
<i>Kİ – USD(ilkin bazar)</i>	60	13 841 685	5	1 983 527 938	-99,3%
<i>Kİ – AZN(təkrar bazar)</i>	582	1 869 501 613	390	1 278 548 734	46,2%
<i>Kİ – USD(təkrar bazar)</i>	17	18 563 128	2	4 714 190	3,9 dəfə

Dövlət qiymətli kağızları	130	144 556 079	421	4 156 582 849	-97%
Dövlət istiqrazları	17	20 793 459	48	107 908 649	-81%
<i>Dövlət istiqrazları (ilkin bazar)</i>	-	-	31	80 311 321	-
<i>Dövlət istiqrazları (təkrar bazar)</i>	17	20 793 459	17	27 597 328	-25%
Mərkəzi bankın notları	-	-	76	507 865 060	-
Repo/əks-repo	113	123 762 620	297	3 540 809 140	-97%
<i>Korporativ istiqrazlarla (repo/əks-repo)</i>	83	91 545 019	46	192 740 357	-53%
<i>Dövlət istiqrazları ilə (repo/əks repo)</i>	30	32 217 601	2	2 005 474	16,1 dəfə
<i>Mərkəzi bankın notları (repo/əks-repo)</i>	-	-	249	3 346 063 308	-
Törəmə qiymətli kağızlar	48 814	6 194 376 766	30 328	4 378 801 557	41%
<i>Əmtəə əsaslı törəmə qiymətli kağızlar</i>	5 369	98 890 205	3010	205 457 287	-52%
<i>Valyuta əsaslı törəmə qiymətli kağızlar</i>	43 445	6 095 486 561	27 318	4 173 344 270	46%
Qiymətli kağızlar bazarı (ümumi)	53 799	10 525 054 775	37 283	13 272 890 307	-21%

Cədvəldən də göründüyü kimi 2015-ci il ərzində şirkətlərin qiymətli kağızlar bazarı vasitəsilə maliyyələşməsində və qiymətli kağızların təkrar ticarətində 2014-cü illə müqayisədə azalma müşahidə olunur. Ümumiyyətlə qeyd etmək lazımdır ki, 2014-cü ildə qiymətli kağızlarla əməliyyatların 13,2 milyard manatlıq həcmi Azərbaycanda qiymətli kağızlar bazarının formalaşdığı dövrdən indiyə kimi qeydə alınan ən yüksək göstəricidir. İnvestisiya məqsədilə maliyyə resurslarının əsas hissəsi qiymətli kağızlar bazarında, daha dəqiq desək korporativ qiymətli kağızlar

sektorunda formalaşır. Qərbi ölkələrində maliyyələşmənin çox hissəsi (70-95%) korporasiya və şirkətlərin istiqraz buraxılışı hesabına həyata keçirilir. Həmin ölkələrdən fərqli olaraq bu gün Azərbaycanda qiymətli kağızlar bazarının çox hissəsi dövlət qısamüddətli istiqrazların payına düşür. Bu hal isə öz növbəsində maliyyə vasitələrinin lazımi səviyyədə və düzgün yerləşdirilməsini ləngidir.

Qiymətli kağızların iqtisadiyyatdakı rolu bilavasitə bu alətlərlə əməliyyatların inkişafı ilə bağlıdır. Qiymətli kağızların iqtisadiyyatda əhəmiyyətinə ümumi qiymət verməklə aşağıdakı mühüm momentləri qeyd etmək olar. Birincisi, qiymətli kağızlar hüquqi və fiziki şəxslərin azad pul vəsaitlərinin investisiyasından ötrü yığım aləti rolunda çıxış edir. İkincisi, qiymətli kağızların yerləşdirilməsi istehsalın inkişafı və digər ictimai tələbatların ödənilməsi üçün resursların səfərbərliyə alınmasının səmərəli üsuludur. Üçüncüsü, əmtəə və pul tədavülünə xidmət göstərilməsində qiymətli kağızlar fəal iştirak edirlər. Hal-hazırda Azərbaycanda qiymətli kağızların iqtisadiyyatda rolu tədavül olunan, dövriyyədə olan qiymətli kağızların həcmindən, eyni zamanda təsərrüfat subyektlərinin qiymətli kağızlara olan inamından asılıdır.

Hər bir müəssisə təsərrüfat ilinin nəticəsinə uyğun olaraq onun sərəncamında qalan xalis mənfəətdən xüsusi təyinatlı fondlara (“İstehlak fondu”, “Kadr hazırlığı fondu”, “Sosial sahə fondu”) müəyyən həcmdə ayırmalar aparmaqla həmin fondları formalaşdırır. Bu fondların ehtiyatları yeni əmlakın yaradılmasına səbəb olmayan yalnız sosial sahənin (kapital qoyuluşlarından başqa) inkişafına yönəldilən tədbirlərin həyata keçirilməsinin maliyyələşdirilməsi, işçilərin həvəsləndirilməsi, onlara maddi yardım göstərilməsi, mütəxəssis kadrların hazırlanması və onların ixtisasların artırılması kimi tədbirlərin həyata keçirilməsinə sərf edilir. Bir qayda olaraq ayırmalar ilin əvvəlindən artan yekunla hər kvartalda həyata keçirilir. Müvafiq fonda ayırmaların həcmi kollektivin sərəncamında qalan mənfəətin məbləğini müəyyən olunmuş normativə vurmaqla müəyyən edilir və fondların istifadə olunmamış qalıq hissəsi növbəti ilə keçirilir.

Sosial sferanın fondu hesabına müəssisənin balansında dayanan mənzil-kommunal təsərrüfatının, səhiyyənin, idmanın, mədəniyyətin, uşaq sağlamlıq müəssisələrinin, istirahət evlərinin saxlanması maliyyələşdirilir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində işləyən təşkilatların uçot təcrübəsində, xüsusi təyinatlı fondların tərkibində xeyriyyə və özəlləşmə fondları da uçota alın bilər. Onlar adətən konkret proqramların məqsədli maliyyələşdirilməsi üçün istifadə olunur və vergiyə cəlb edilmənin güzəştli rejiminə malikdirlər.

Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə imkanları sürətlə genişlənən müəssisələrin fəaliyyəti maliyyə vəsaitlərindən necə istifadə olunmasından çox asılıdır. Bu vəsaitlərin lazımi istiqamətlərə yönəldilməsi, maliyyə resurslarından müəssisənin strategiyasına və strateji məqsədlərinə uyğun istifadə edilməsi müəssisənin fasiləsiz, uzunmüddətli və rentabelli fəaliyyətinin iqtisadi özülünü təşkil edir. Bu baxımdan da, müasir şəraitdə müəssisə maliyyəsinin təşkili istiqamətlərinin araşdırılması, mövcud və perspektiv maliyyə vəsaitlərinin səmərəli idarə edilməsinə dair müvafiq təklif və tövsiyələrin işlənilib hazırlanması, bu sahədə müasir vəziyyəti təhlil edərək müvafiq ümumiləşdirmələr aparılması olduqca böyük əhəmiyyət kəsb edir.

3.2. Müəssisələrin maliyyə vəsaitləri ilə təminatı və istifadəsinə dövlətin həyata keçirdiyi maliyyə nəzarəti və onun yaxşılaşdırılması yolları.

İqtisadi və sosial proseslərin inkişaf etdiyi müasir bazar münasibətləri şəraitində xalq təsərrüfatının idarə edilməsində maliyyə nəzarətinin rolu və əhəmiyyəti getdikcə artır. Maliyyə nəzarəti dedikdə, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı məqsədilə istər dövlət və bələdiyyələrin, istərsə də müəssisələrin pul fondlarının təşkili, bölüşdürülməsi və məqsədyönlü istifadə edilməsi üzərində nəzarət başa düşülməlidir. Maliyyə nəzarəti bir tərəfdən maliyyə idarə edilməsinin həlledici hissəsi, digər tərəfdən isə maliyyə sisteminin idarə olunmasının effektivliyinin vacib şərti kimi çıxış edir. Bu baxımdan, maliyyə nəzarətinə həm xüsusi nəzarət orqanlarının bütün iqtisadi subyektlərdə maliyyə qanunvericiliyi və maliyyə intizamına riayət olunması üzrə rəqlamentləşdirilmiş fəaliyyəti kimi, həm də maliyyə əməliyyatlarının effektivliyinin təmin edilməsi üçün maliyyə və pul axınlarının idarə olunmasının vacib elementi kimi baxmaq olar. Maliyyə nəzarətinin əsas məqsədi maliyyə resurslarının iqtisadiyyatın bütün sahələri və həlqələrində səmərəli və məqsədyönlü istifadəsini təmin etməkdən ibarətdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün maliyyə nəzarətinin aşağıdakı vəzifələrini müəyyən etmək olar:

- mərkəzləşdirilmiş və qeyri-mərkəzləşdirilmiş pul fondlarının vəsaitlərinin effektiv və məqsədyönlü istifadəsinə, eləcə də müəssisə, idarə və təşkilatlarda material dəyərlilərinin səmərəli istifadəsinə kömək etmək;
- mühasibat uçotu və hesabatların düzgün aparılmasının təmin edilməsi;
- maliyyə münasibətlərinin bütün subyektlərinin dövlət büdcəsi və büdcədən kənar fondlar qarşısında maliyyə öhdəliklərinin bütövlükdə və vaxtında təmin edilməsi;
- müəssisələrdə istehsaldaxili maliyyə resurslarını üzə çıxarmaq, xərclərin azaldılması, mənfəət və rentabelliğin artırılması imkanlarını müəyyən etmək;
- maliyyə intizamının pozulması hallarının aradan qaldırılması, maliyyə intizamının artırılması istiqamətində tədbirlərin həyata keçirilməsi və s.

Qeyd olunan vəzifələrin həyata keçirilməsi maliyyə və təsərrüfat fəaliyyətində qanunçuluğun təmin olunmasının, büdcə, xüsusi və cəlb olunmuş vəsaitlərdən səmərəli və qənaətlə istifadə olunmasının əsas şərti olmaqla, maliyyə intizamının möhkəmləndirilməsinə də şərait yaradır. Maliyyə nəzarəti üzrə kompleks tədbirlərin effektiv yerinə yetirilməsi üçün onun mövcud iqtisadi şəraiti nəzərə alması və bu şəraitə adekvat olması olduqca vacibdir.

Maliyyə nəzarəti məhsulun həmçinin iş vəxidmətlərin istehsalı, bölgüsü, mübadiləsi və istehlakı prosesində cəmiyyətə məxsus maddi və pul vəsaitlərinin istifadəsi prosesi üzərində dövlət nəzarətinin mühüm həlqəsi hesab edilməlidir. Pul vəsaitlərinin yoxlanılması, nəticə etibarlı ilə, ölkəni əmək, maddi, təbii və digər ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilməsini təmin edir. Maliyyə nəzarəti formalarının əsasında yoxlamaların həyata keçirilməsi dövrü (vaxtı) durur ki, bu baxımdan da maliyyə nəzarəti ilkin, cari və sonrakı nəzarətə bölünür.

İlkin nəzarət pul fondunun yaradılması, bölüşdürülməsi və istifadə edilməsi üzrə maliyyə əməliyyatlarına başlamazdan əvvəl müəssisə və təşkilatlarda həyata keçirilən nəzarət növüdür. Bu nəzarət növü müəssisələrin, həmçinin dövlətin maliyyə planlaşdırılması fəaliyyətində çox mühüm əhəmiyyətə malikdir. İlkin maliyyə nəzarəti idarə və təşkilatların gəlir və xərc smetalarının, müəssisələrin maliyyə planlarının, büdcə layihələrinin, müqavilə şərtlərinin və s. sənədlərin tərtib edilməsi və təsdiqi zamanı həyata keçirilir. Belə olan halda ilkin maliyyə nəzarəti maddi, əmək və maliyyə ehtiyatlarının qeyri-səmərəli istifadəsinin qarşısını almağa kömək edir və bununla yanaşı təsərrüfat orqanlarının fəaliyyətlərinin mənfi nəticələrini aradan qaldırmağa imkan verir. Bundan başqa, ilkin maliyyə nəzarətinin köməyi ilə maliyyə planlarının, gəlir və xərc layihələrinin tərtib olunması mərhələsində müəssisələrin əlavə ehtiyatları aşkar edilə bilər ki, bu da maliyyə ehtiyatlarının artırılması və maliyyə vəziyyətlərinə görə müəssisələrin məsuliyyətinin gücləndirilməsi üçün olduqca əhəmiyyətlidir. Həmçinin maliyyə nəzarətinin bu forması qanunların və digər normativ sənədlərin pozulmasını əvvəlcədən aydınlaşdırmağa kömək edir.

Təsərrüfat maliyyə əməliyyatlarının həyata keçirilməsi gedişində maliyyə planlarının icrası zamanı cari maliyyə nəzarəti yerinə yetirilir. Bu zaman pul vəsaitlərinin və əmtəə dəyərlilərinin xərclənməsinin normalarını nəzarətdə saxlamaq mümkün olur. Maliyyə nəzarətinin bu forması büdcə ilə hesablaşmaların tam, vaxtında və bütünlüklə həyata keçirilməsi üçün təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinin ardıcıl surətdə faktiki materiallar əsasında təhlil edilməsini nəzərdə tutur. Cari maliyyə nəzarətinin təsərrüfatdaxili yığım ehtiyatlarının artmasının araşdırılmasında əhəmiyyəti böyükdür. Cari maliyyə nəzarəti səlahiyyətli dövlət orqanlarından əvvəl əslində müəssisə və idarələrin özlərinin daxili xidməti strukturları tərəfindən hər gün həyata keçirilməsi vacib olan nəzarətdir. Belə olan halda, onlar müəyyən səbəbdən yol verilmiş nöqsanları vaxtında aşkar edə və onları aradan qaldıra bilərlər. Cari maliyyə nəzarətinin obyektə əldə edilmiş gəlirlərdən dövlət qarşısında öhdəliklərin icra olunması ilə və ya təqdim olunmuş pul vəsaitlərinin xərclənməsi ilə bağlı sənədləşdirmələrdir.

Sonradan maliyyə nəzarəti maliyyə ilinin və hesabat dövrünün bütövlükdə başa çatmasından sonra həyata keçirilir. Bu nəzarətdə büdcənin icrası, müəssisə və təşkilatların maliyyə planlarının yerinə yetirilməsi zamanı pul vəsaitlərinin səmərəli xərclənməsi yoxlanılır. Qeyd edək ki, sonradan maliyyə nəzarəti ilkin maliyyə nəzarəti ilə qarşılıqlı əlaqədardır, daha konkret desək ilkin maliyyə nəzarətinə əsaslanır. Belə ki, sonradan nəzarət forması, maliyyə əməliyyatları haqqında verilmiş ilkin nəzarət göstəricilərinə əsasən aparılır.

Mülkiyyət forması və ya həyata keçirildiyi obyektədən asılı olaraq maliyyə nəzarətinin dövlət və qeyri-dövlət növləri fərqləndirilir. Dövlət maliyyə nəzarəti maliyyə əməliyyatlarının qanuniliyini və gerçəkliyini, maliyyə təsərrüfat fəaliyyətinin iqtisadi effektivliyinin obyektiv qiymətləndirilməsi və onun artırılması üçün ehtiyatlar aşkar etmək, dövlət mülkiyyətinin qorunması və büdcəyə gəlir daxil olmasının artırılması məqsədi ilə qanunla müəyyən səlahiyyətlər verilmiş dövlət orqanlarının spesifik təşkilati forma və metodlarının istifadə edilməsidir. Təcrübə göstərir ki, dövlət tərəfindən müəyyən olunmuş qanun və normalara ciddi riayət edilmədən sivil

iqtisadi inkişaf mümkün deyildir və bu baxımdan təsərrüfat subyektləri tərəfindən qüvvədə olan qanunvericiliyə, dövlət vəsaitləri və əmlakından səmərəli istifadəyə riayət edilməsi ciddi nəzarət tələb edir. Belə nəzarət büdcə-maliyyə sferasında xüsusilə əhəmiyyətlidir. Məhz bu səbəbdən də inkişaf etmiş dövlətlər iqtisadiyyatın bütün sahələrində, xüsusilə də dövlət maliyyə sistemində maliyyə nəzarətinin təşkili məsələlərinə mühüm diqqət yetirirlər.

Ümumdövlət maliyyə nəzarəti maliyyə nəzarətinin əsas forması kimi dövlət hakimiyyət orqanları və idarələri tərəfindən aparılır və nəzarət edilməli obyektlərə idarəçilik tabeçiliyindən asılı olmayaraq yönəldilir. Yoxlamaların bilavasitə predmeti kimi gəlir, mənfəət, rentabellik, maya dəyəri, dövryyə xərcləri, ƏDV, müxtəlif məqsədli fondlarda ayırmalar kimi maliyyə göstəriciləri götürülür. Bu göstəricilər sintetik xarakter daşıyır, ona görə onların yerinə yetirilməsi dinamikasına nəzarət istehsalın, təsərrüfatın və kommersiya fəaliyyəti birləşməsinin bütün tərəflərini, müəssisə, təşkilat və həmçinin maliyyə-kredit mexanizminin qarşılıqlı əlaqələrini özündə cəmləşdirir. Bütün maliyyə sistemi həlqələrində pul vəsaitlərinin yığılması, bölüşdürülməsi və istifadə olunması münasibətləri baş verir ki, onlar üzərində də maliyyə nəzarətinin bir növü kimi dövlət maliyyə nəzarəti həyata keçirilir. Maliyyə nəzarəti ona görə vacibdir ki, pul vəsaitlərinin tam olaraq toplanması, qanunauyğun və məqsədyönlü surətdə bölüşdürülməsi və səmərəli istifadə olunmasından dövlətin qarşısına qoyduğu vəzifələrin vaxtında və tam həyata keçirilməsi asılıdır. Bu baxımdan, sosial-iqtisadi proseslərin inkişaf etdiyi bir zamanda müəssisələrdə maliyyənin idarə edilməsində, xüsusən bazar iqtisadiyyatı münasibətləri şəraitində dövlət maliyyə nəzarətini həyata keçirmək əsas şərtlərdən biridir.

Dövlət maliyyə nəzarəti cəmiyyətin iqtisadi həyatının müxtəlif sahələrində və təsərrüfatların ayrı-ayrı səviyyələrində irəli sürülən tələblərə uyğun idarə edilməsini təşkil etmək üçün mürəkkəb məsələləri həll edir. Azərbaycanda mükəmməl nəzarət sisteminin yaradılması və mövcud nəzarət mexanizmlərinin bazar iqtisadiyyatının xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırılması dövlət quruculuğu siyasətində daim diqqət mərkəzində saxlanılan vacib məsələlərdən biri olmuşdur. Bu baxımdan, yeni dövlət

idarəetmə strukturlarının yaranması ilə əlaqədar olaraq, maliyyə nəzarətinin tamamilə yenidən qurulması və gücləndirilməsi üzrə tədbirlərin işlənilib hazırlanması əsas meyarlardan biri hesab edilir. Qeyd edək ki, ölkədə əvvəllər mövcud olan maliyyə nəzarəti sistemi dövlət mülkiyyətinin əsas rol oynadığı və inzibati-amirlik metodları ilə idarə olunan iqtisadiyyata istiqamətlənmişdi. İqtisadiyyatın idarə edilməsinin, təsərrüfat fəaliyyətinin, demək olar ki, bütün tərəflərini reqlamentləşdirən inzibati-amirlik sisteminin ləğv edilməsi sovet dövründə təşəkkül tapmış maliyyə nəzarəti sisteminin əsaslarını ciddi dərəcədə sarsıtmışdı. Bu sistem sosial-iqtisadi reallıqlara, cəmiyyətin tələbatına cavab vermirdi və praktikada bir sıra neqativ hallar yaradırdı. Azərbaycan Respublikasının müstəqil, demokratik inkişaf yoluna qədəm qoymasından sonra Azərbaycan xalqının ümummillə lideri Heydər Əliyev, yeni iqtisadi vəziyyətin və dövlət idarəetmə prinsiplərinin dəyişməsinin dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin yenidənqurulmasına və təkmilləşdirilməsinə ehtiyac yaratdığını nəzərə alaraq, bazar münasibətlərinə uyğun müvafiq dövlət nəzarəti mexanizmlərinin formalaşdırılması, tətbiq edilməsi və inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb edən tədbirlər həyata keçirdi. Prezident tərəfindən imzalanan 17 iyun 1996-cı il tarixli 463 nömrəli “İstehsal, xidmət, maliyyə-kredit fəaliyyətinə dövlət nəzarətinin qaydaya salınması və əsassız yoxlamaların qadağan edilməsi barədə” və 07 yanvar 1999-cu il tarixli 69 nömrəli “Dövlət nəzarəti sisteminin təkmilləşdirilməsi və sahibkarlığın inkişafı sahəsində süni maneələrin aradan qaldırılması barədə” fərmanlar dövlət nəzarəti sisteminin təkmilləşdirilməsi yönündə ilkin addımlar oldu. «Sahibkarlığın inkişafına mane olan müdaxilələrin qarşısının alınması haqqında» 2002-ci il 28 sentyabr tarixli fərman özəl bölmənin hərtərəfli fəaliyyətinə mane olan bürokratik əngəllərin, əsassız yoxlamaların, qanunsuz müdaxilələrin qarşısının alınması istiqamətində böyük əhəmiyyət kəsb edir. Qeyd olunan fərmanlar ölkədə maliyyə nəzarətini bazar iqtisadiyyatı şəraitinə uyğunlaşdırmağa, maliyyə nəzarətinin ağırlıq mərkəzini dövlət büdcəsi gəlirlərinin formalaşmasına və xərclərin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə, maliyyə nəzarətinin korrupsiya alətinə çevirən əngəllərdən xilas edilməsinə, sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafına yönəldilməsinə

istiqamətləndirdi. Ölkədə həyata keçirilən radikal iqtisadi islahatlar və idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi, o cümlədən nazirlik, komitə və başqa mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarında mövcud olan nəzarət-təftiş qurumlarının ləğv edilməsi, dövlət orqanlarına onların öz səlahiyyətlərinə aid olmayan yoxlamalar aparmasına qadağa qoyulması və bu istiqamətdə ardıcıl surətdə həyata keçirilən digər məqsədyönlü tədbirlər ölkədə beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmış nəzarət sisteminin qurulmasına xidmət etmişdir.

Ümumiyyətlə qeyd etmək lazımdır ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində inzibati-amirlik və mərkəzləşdirilmiş planlaşdırma sistemindən tam fərqli olaraq dövlət maliyyə nəzarətinin fəaliyyət dairəsi getdikcə məhdudlaşır. O ümumi daxilın məhsulun hərəkətinin dəyər hissəsinə, pul kütləsinə, dövlətin sərəncamına daxil olan pul vəsaitlərinin formalaşması və istifadəsinə nəzarət də daxil olmaqla, daha çox makroiqtisadi proseslər dairəsində təmərküzləşir. Bununla əlaqədar olaraq auditor firmaları və digər təşkilatlar tərəfindən həyata keçirilən qeyri-dövlət maliyyə nəzarətinin fəaliyyət dairəsi əksinə xeyli genişlənir, forması və məzmunu dəyişir.

İqtisadiyyatın qeyri-dövlət sektorlarına dövlət maliyyə nəzarəti onların vergi və digər məcburi tədiyyələrinin və pul öhdəliklərinin yerinə yetirilməsində, həmin təşkilatlara verilmiş kreditlərin, ayrılmış büdcə yardımlarının məqsədyönlü istifadəsində qanunvericiliyə riayət olunmasında, habelə hesabat işlərinin aparılması prosesində dövlət qaydalarına əməl edilməsində ifadə olunur.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi, hər şeydən əvvəl auditor xidmətinin ən müasir mexanizmlərinin təşkil olunmasını və fəaliyyət göstərməsini, nəzarət sisteminin əlaqələndirilməsini və təsir gücünün artırılmasını və sairəni nəzərdə tutur. Təəssüflə qeyd olunmalıdır ki, respublikamızda auditin təşkili və aparılması sahəsində əsaslı işlər görülməsinə və bir sıra problemlərin həll edilməsinə ehtiyac vardır. Respublikamızın idarə və müəssisələrində icra olunan təsərrüfat əməliyyatlarının qanunvericilik tələblərinə uyğun olmasında, onların şəffaflığını və dəqiqliyini təmin edən müstəqil nəzarət forması olan auditin geniş tətbiq olunması vacib şərtidir. Ümumiyyətlə, Azərbaycan Respublikasının «Audit

xidmətinin təşkili» haqqında qanununda belə, respublikada fəaliyyət göstərən şirkət və birliklərin illik auditor yoxlamasından keçməsinə dair qayda müəyyən olunmamışdır ki, bunu da əlbəttə normal hal hesab etmək olmaz. Həmin qanunda daxili auditin təşkili prinsipləri və onun mühüm müəssisədaxili iqtisadi nəzarət forması olduğu müəyyən olunmamışdır. Göstərilənləri nəzərə alaraq hesab edirəm ki, respublikamızda bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinin əsaslı şəkildə inkişaf etdiyi və iqtisadi islahatların həyata keçirildiyi bir şəraitdə iqtisadi nəzarətin və bu əsasda audit nəzarətinin hərtərəfli inkişafı və genişlənməsi çox vacib amildir.

Müəssisələrdə maliyyə nəzarətinin gələcək inkişafı, onun səmərəliliyi xeyli dərəcədə dövlətin qanunvericilik bazasının zamanın tələbinə uyğun təkmilləşdirilməsindən də bilavasitə asılıdır. Maliyyə nəzarəti prosesini tənzimləyən normativ-hüquqi baza bu nəzarəti demokratik dövlətə xas olan keyfiyyətə yeni səviyyəyə keçirməyi təmin etməlidir. Həmçinin bu sahədə yüksək təcrübəyə malik olan Avropa ölkələrinin təcrübəsi öyrənilərək, qanunvericilik aktlarının tətbiqi prinsipləri, işlənməsi mexanizmləri müəyyən olunmalıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsi sahəsində Maliyyə Nazirliyi mühüm rola malikdir. Çünki, bu orqan tərəfindən maliyyə siyasəti işlənilib hazırlanır və onun tam həyata keçirilməsinə nəzarət olunur. Maliyyə Nazirliyinin bütün struktur bölmələri bu və ya digər formada maliyyə münasibətlərinə daha dəqiq desək, dövlət büdcəsinin tərtibi prosesinə, büdcə vəsaitinin daxil olması və həmin vəsaitlərin xərclənməsinə, büdcədən kənar fondların vəsaitlərinin hərəkətinə, valyuta əməliyyatlarına və dövlət investisiyalarının istifadəsinə nəzarəti həyata keçirir. Nazirlik büdcə vəsaitinin qeyri-qanuni xərclənməsini, yaxud vəsaitin təyinatı üzrə istifadə olunmadığını aşkarladıqda, dövlət büdcəsindən maliyyələşdirmə məhdudlaşdırıla və cərimə tətbiq edilməklə vəsait geri tələb edilə bilər.

Maliyyə nəzarəti sahəsində mövcud olan problem və çatışmazlıqların sırasına həmçinin maliyyə nəzarəti orqanları üçün qanunvericiliklə təsdiqlənmiş nəzarətin aparılmasının vahid standart, norma və qaydalarının hazırlanmamasını, nəzarət orqanları üçün kadr hazırlığının qənaətbəxş olmamasını və s. aid etmək olar.

Respublikamızda maliyyə nəzarətinin tədqiqi göstərir ki, maliyyə nəzarəti sisteminin müasir dövrün tələblərinə uyğun təşkili və təkmilləşdirilməsi olduqca vacibdir. Bu məqsədlə ilk növbədə maliyyə nəzarətinin müasir formalarının təşkili və fəaliyyətlərinin təmin edilməsi, nəzarət sisteminin koordinasiyası, onun təsirinin artırılması təmin edilməlidir.

3.3. Bazar münasibətləri şəraitində müəssisələrin maliyyə resurslarının vəziyyətinə qeyri-dövlət maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi.

Müasir şəraitdə material-pul vəsaitlərinin təyinatına uyğun sərf edilməsi, satıcı təşkilatlara olan borcların ödənilməsi, dövlət qarşısında vergi və digər ödənişlərin təminatı, mühasibat uçotunun düzgün aparılmasının təşkili üzərində gündəlik nəzarətin olması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan, bazar münasibətləri şəraitində qeyri-dövlət maliyyə nəzarəti müəssisələrin idarə olunmasında nəzarətin ayrılmaz və mühüm elementidir. Maliyyə nəzarətinin bir növü kimi qeyri-dövlət maliyyə nəzarəti dövlətin maliyyə-iqtisadi siyasətinin uğurla həyata keçirilməsinə və maliyyə sabitliyinin bərqərar edilməsinə zəmin yaratmaqla, qanunçuluğa riayət edilməsinin təmin olunmasına, mülkiyyətin qorunub saxlanılmasına, maliyyə vəsaitlərindən düzgün, səmərəli və qənaətlə istifadə edilməsinə xidmət edir, büdcə və maliyyə intizamının ən müxtəlif pozuntularının aşkara çıxarılmasına yardım göstərir, qanunsuz xərclənmiş vəsaitləri aşkar etməyə və onların bərpasına imkan yaradır. Ümumiyyətlə, daxili nəzarət müəssisənin maliyyə ehtiyatlarının istifadəyə yönəldilməsinin məqsədli təyinatını, tamlığını, rasionallığını və vaxta müvafiqliyini

müəyyənləşdirərək, maliyyə vəsaitlərinin formalaşdırılmasında vəxərclənməsində ehtiyat mənbələrini üzə çıxararaq, dövlət büdcəsi ilə və büdcədən kənar fondlarla hesablaşmaların düzgünlüyünü müəyyən edərək, maliyyə-təsərrüfat əməliyyatlarında və onların hesabatda əks olunmasında qanunçuluqdan və səmərəlilikdən kənarlaşmaları aşkarlayaraq, idarəetmənin səmərəliliyinin yüksəldilməsinin təsirli vasitəsi kimi çıxış edir. Eyni zamanda, daxili nəzarət tədricən yalnız nəzarət funksiyalarını yerinə yetirməkdən əl çəkib getdikcə daha çox dərəcədə müəssisə və təşkilatın işinin səmərəliliyini qiymətləndirmək üzrə qərarların qəbul edilməsi üçün informasiyanın əldə edilməsinə istiqamətlənir. Başqa sözlə, müasir anlamda nəzarət xarakterli vəzifələrdən əlavə, idarəetmə üzrə məsləhətlərin verilməsi, maliyyə strategiyasının müəyyənləşdirilməsi, iqtisadi təhlil məsələlərini də əhatə edir.

ABŞ aparıcı mütəxəssislərinin fikrincə maliyyə nəzarəti elə bir prosesdir ki, onun vasitəsi ilə kooperasiya rəhbərliyi bütün resursların səmərəli, qənaətlə və təşkilatın ümumi məqsədlərinə uyğun şəkildə əldə edilməsi və istifadəsinə əmin olur. Maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsi, funksional büdcələrin və maliyyə planlarının icrasının nəticələrinin həmin sənədlərdə qeyd olunan tələblərlə müqayisə edilməsi yolu ilə tənqidi şəkildə qiymətləndirilməsini və əsassız kənarlaşmalar aşkar olunduqda təshihedici tədbirlərin yerinə yetrilməsini nəzərdə tutur.

Azərbaycanda həyata keçirilən islahatlar qeyri-dövlət maliyyə nəzarəti, o cümlədən audit sahəsində də zəruri tədbirlərin görülməsini vacibləşdirir. Bu sahədə aparılan islahatların əsas məqsədi qeyri-dövlət maliyyə nəzarətinin bazar münasibətlərinə və əbəynəlxalq təcrübəyə uyğun təşkilinə nail olmaqla, ölkə iqtisadiyyatında maliyyə şəffaflığının təmin edilməsinə, müəssisədə və subyektdə sağlam maliyyə mühitinin və anlaşıqlı informasiya sisteminin formalaşdırılmasına yönəlməlidir. Bu gün müəssisələrdə maliyyə təsərrüfat fəaliyyətinə nəzarət hazırda mövcud olan bazar iqtisadiyyatının tələblərinə cavab vermir. Belə ki, nəzarət orqanları inzibati amillərin idarə sistemində yaradılmışdır və onun strukturu və funksiyaları bu sistemin tələblərinə maksimum sürətdə uyğunlaşdırılmışdır. Nəzarət-təftiş işinin müasir vəziyyəti bir çox çatışmayan cəhətlərə malikdir ki, bunlar da

maliyyə nəzarətinin vahid sisteminin olmaması və nəzarət orqanlarının təşkilati strukturunun metodik təchizatının qeyri mükəmməlliyi ilə bağlıdır. Bu baxımdan qeyri-dövlət maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində aparılan islahatların əsas vəzifələrinə aşağıdakıların aid edilməsi xüsusilə vacibdir:

- qeyri-dövlət maliyyə nəzarəti sistemi ilə dövlət maliyyə nəzarəti sistemi arasında qarşılıqlı əlaqənin və əməkdaşlığın yaradılması;
- beynəlxalq audit standartlarına və praktikasına cavab verən müxtəlif audit sistemlərinin (o cümlədən daxili auditin) yaradılması, təkmilləşdirilməsi və inkişaf etdirilməsi;
- müəssisə və təsərrüfat subyektlərinə, dövlət orqanlarına maliyyə vəsaitlərinin idarə olunmasının yenidən qurulması və onlardan istifadənin səmərəliliyinin artırılması istiqamətində məsləhətlərin verilməsi və bu yönümlü xidmətlərin artırılması, müvafiq xidmətlərin həyata keçirilməsində auditin imkanlarından daha geniş istifadə edilməsi.

Ölkəmizdə dövlət idarə strukturlarına daxil olmayan və müxtəlif mülkiyyət formalarına əsaslanan, iqtisadi cəhətdən müstəqil olan müəssisələrin yaradılması beynəlxalq təcrübədə çoxdan və geniş şəkildə istifadə olunan sərbəst xarici maliyyə nəzarətinin, auditin təşkili üçün obyektiv şərait yaradır. Ölkədə elə bir qeyri-dövlət maliyyə nəzarəti, o cümlədən audit sistemi formalaşdırılmalıdır ki, onun fəaliyyətinin mühüm istiqamətlərindən biri müəssisənin iqtisadi-maliyyə sahəsində tək cə mövcud durumunu qiymətləndirmək deyil, daha çox bu sahədə inkişafın perspektiv istiqamətlərini aşkara çıxarmaq olmalıdır. Başqa sözlə, auditin fəaliyyətinin məsləhət-konsaltinq yönümünə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Daxili audit inkişaf etmiş bir sıra ölkələrdə 19-cu əsrin sonlarından etibarən müxtəlif fəaliyyət növlü müəssisələrdə fəal tətbiq edilsə də Azərbaycan təcrübəsi üçün yeni bir anlayışdır. Hazırda Azərbaycanda daxili audit xidmətinin təşkilində maliyyə institutlarının yaradılmasına və fəaliyyətinə xüsusi diqqət yetirilir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin məcburi auditin obyektı olan təsərrüfat subyektləri üzrə “Daxili audit haqqında” Azərbaycan Respublikası

Qanununun mərhələlərlə tətbiqi müddətlərinin təsdiq edilməsi barədə 2007-ci il 5 oktyabr tarixli 155 №-li qərarına əsasən bir sıra müəssisə və təşkilatlarda daxili audit xidmətinin yaradılmasına başlanmışdır. Müəssisə və təşkilatın fəaliyyət sahəsindən, istehsalın həcmindən və digər amillərdən asılı olaraq, iri və orta müəssisələrdə daxili audit xidmətinin təmin edilməsi məqsədilə xüsusi bölmənin yaradılması, kiçik müəssisələrdə isə daxili auditorun həmin işə cəlb edilməsi məqsədə uyğun hesab olunur. Struktur quruluşu ilə bağlı olaraq, daxili audit xidməti ayrı-ayrı sahələrdə müxtəlif formalarda tətbiq edilir. Ancaq buna baxmayaraq, məqsəd hamısında eynidir və bu baxımdan auditin aşağıdakı məqsədlərini qeyd etmək olar:

1. qəbul olunmuş hesabatların düzgün tərtib olunma vəziyyətini yoxlamaq və bu sahədə yol verilmiş kənarlaşmaları aşkara çıxartmaq;
2. auditin əhatə etdiyi dövr üzrə müəssisənin gəlirlərinin, xərclərinin və ümumilikdə maliyyə nəticələrinin mühasibat uçotu və hesabatda tam və dəqiq əks etdirilmə vəziyyətini araşdırmaq və bu sahədə nöqsan və səhvləri müəyyən etmək;
3. aktivlərin, öhdəliklərin və xüsusi kapitalın qiymətləndirilməsi haqqında qüvvədə olan qaydalara əməl olunması vəziyyəti üzərində nəzarəti həyata keçirtmək;
4. əsas fondlardan, dövrüyyə vəsaitlərindən və digər maliyyə resurslarından nə dərəcədə səmərəli istifadə edilməsi vəziyyətini təhlil etmək, bu sahədə yol verilmiş nöqsanları aşkar etmək;
5. mövcud və istifadə olunmayan daxili ehtiyat mənbələrini müəyyən etmək və həmçinin onlardan səmərəli istifadə olunması istiqamətində təkliflər vermək.

Sərbəst bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar olaraq mənfəətin rolu daha da artmaqla, müəssisələrin və dövlətin iqtisadi marağının əsas hərəkətverici qüvvəsi kimi özünü göstərir. Müəssisələrin iqtisadi marağı bilavasitə mənfəət üzərində qurulmaqla onun iqtisadi və sosial inkişafının əsasını təşkil edir. Bu baxımdan, audit yoxlamasının qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biri mənfəət məbləğinin (zərərin)

dəqiq müəyyən edilməsini və mənfəətdən düzgün istifadə olunma vəziyyətini tədqiq etməkdən ibarətdir. Audit yoxlamasında mənfəət üzrə əməliyyatların qanunauyğunluğu və müəssisənin mənafeyi baxımından məqsədə uyğunluğunun vəziyyəti diqqətlə öyrənilməlidir.

Auditor üçün mənfəətin formalaşmasının audit yoxlamasında əhəmiyyətsiz məsələlər olmamalıdır, bu məsələ ilə əlaqədar olan hər bir nöqsan və çatışmazlığın müəyyən olunmasının olduqca böyük əhəmiyyəti vardır. Çünki müəssisə üçün buraxılan səhvlərin müəyyən olunub, aradan qaldırılması, onların düzəldilməsi çox vacibdir. Həm də nəzərə almaq lazımdır ki, audit dövründə buraxılmış nöqsanlar həll edilmədikdə, müəssisə mənfəətinin azaldılması və bu kimi başqa hallar vergi orqanları yoxlayıcıları tərəfindən müəyyən olunur və bu isə böyük məbləğdə cərimələrin tutulmasına və digər qanunvericiliyin pozulması hallarına səbəb olur. Bu səbəbdən yuxarıda göstərilənlərlə əlaqədar olaraq yoxlama dövründə mənfəətlə bağlı məsələlərdə auditor xüsusilə aşağıdakılara diqqət yetirməlidir:

- büdcəyə avans ödəmələrin hesablanması üçün müəssisə üzrə nəzərdə tutulmuş mənfəətin və məhsul (iş, xidmət) satışından daxil olacaq pul vəsaitinin müəyyən olunmasına;
- mühasibat uçotu hesablarında məhsul satışından daxil olan faktiki mənfəətin düzgün əks olunmasına;
- ümüdsüz debitor borcları üzrə ehtiyat fondunun yaradılmasının düzgünlüyünə və əsaslı olmasına. Bu kimi borclara o debitor borcları daxildir ki, müəyyən olunmuş dövr ərzində ödənilməyib və onların ödənilməsi ümüdsüzdür;
- əsas fondların və müəssisənin digər əmlakının satışından daxil olan mənfəətin düzgün hesablanması.

Mənfəətin təyinatı üzrə istifadə olunması respublika hökumətinin normativ sənədləri, Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi, Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi və müəssisənin təsis edici sənədləri əsasında aparılır.

İndiki bazar iqtisadiyyatı şəraitində təsərrüfat subyektlərinin bir-biri ilə iqtisadi və hüquqi münasibətləri dövlət orqanları və yuxarı təşkilatlar tərəfindən tam həcmdə

tənzimlənmədiyi üçün müəssisələrin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətlərinə kənar nəzarətdən təcridən daxili nəzarətə keçmək daha məqsədə uyğundur. Nöqsan və çatışmazlıqları aradan qaldırmaq üçün ilk növbədə onların yaranma səbəblərini aşkar etmək lazımdır. Bu baxımdan müasir şəraitdə mövcud qanunvericiliyin pozulmasına gətirib çıxaran bütün səbəbləri aşkar edən müfəttişlər ilə müqayisədə müəssisələrin maliyyə hesabatını təhrif edən, müəssisənin maliyyə vəziyyətini pisləşdirən və ödəmə qabiliyyətini aşağı salan səbəbləri, maliyyə-təsərrüfat və istehsal fəaliyyətinin təşkilinin yaxşılaşdırılması üzrə ehtiyatları aşkar edən daxili auditorlara daha çox tələbat vardır. Müəssisələrin rəhbərləri çox əminliklə inanırlar ki, daxili audit bölmələri müəssisənin xüsusi məsləhətçisi və idarəetmənin ayrılmaz elementidir. Bu bölmələr müəssisə və təşkilatların fəaliyyətlərini risklərə yönəldir, eyni zamanda digər müxtəlif strateji vəzifələrin öhdəsindən gəlməkdə, idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi üçün maliyyə informasiyalarının gerçəkliyinin təmin edilməsində, istehsalın rentabelliyyəsinin və əməyin məhsuldarlığının yüksəldilməsində, buraxılan məhsulun (görülən işin, göstərilən xidmətin) keyfiyyətini yüksəltmək məqsədilə resurslardan effektiv istifadə olunmasında rəhbərliyə köməklik göstərir.

Qeyri-dövlət maliyyə nəzarətinin və həmçinin audit sisteminin inkişaf konsepsiyasının hazırlanmasında əsas diqqət sahənin normativ hüquqi bazasının və təşkilati strukturunun formalaşdırılmasına, onun inkişaf etdirilməsinə və təkmilləşdirilməsinə yetirilməlidir. Müasir auditin metodoloji bazasının təşkil olunması və inkişafı bu sahədə beynəlxalq standartların tətbiqini ön plana çəkir. Eyni zamanda auditin aparılma texnikasının təkmilləşdirilməsi və audit prosedurları sisteminin formalaşdırılması bu sahənin perspektiv inkişafı üçün zəruridir.

Daxili nəzarətin təşkili və inkişafında mühüm istiqamətlərdən biri də bu infrastruktur sahəsi üçün kadr potensialının hazırlanması və onların peşə-ixtisas səviyyəsinin təkmilləşdirilməsidir. Daxili auditorların hazırlanmasının bir neçə mərhələdə həyata keçirilməsi zəruridir. Bu məqsədlə, beynəlxalq təcrübədən və bu sahədə inkişaf etmiş ölkələrin nailiyyətlərindən bəhrələnmək və iqtisadiyyatın milli xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq müvafiq təhsil proqramları hazırlamaq

məqsədəuyğundur. Daxili auditorların gələcəkdə hər hansı bir müəssisədə fəaliyyət göstərəcəklərini nəzərə alaraq, bu xidmətin həyata keçirilməsində əxlaq və intizam normalarına tam riayət edilməsinə, işdə yüksək peşəkarlıq və səriştəlik tələblərinə cavab verilməsinə dair mövzu və prinsiplərin təhsil proqramlarında ayrıca bölmə kimi verilməsi zəruridir.

Qeyri-dövlət maliyyə nəzarətinin inkişafında keyfiyyət meyarlarının müəyyənləşdirilməsi və təmin olunması olduqca vacib məsələdir. Qeyri-dövlət maliyyə nəzarətinin aparılmasında keyfiyyətliliyin təmin olunması zəruri normativ-hüquqi bazanın formalaşdırılması, o cümlədən beynəlxalq audit standartlarının istifadə imkanlarının müəyyənləşdirilməsi və tətbiqi ilə sıx bağlıdır. Müəssisədə qeyri-dövlət maliyyə nəzarətinin inkişafında onun təşkili və idarəetmə sisteminin bir mərkəzdə, o cümlədən vahid daxili audit struktur bölməsində formalaşması və onun tabelik mexanizminin dəqiq müəyyən edilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Qeyri-dövlət maliyyə nəzarətinin, o cümlədən daxili auditin aparılmasında obyektivliyi, səmərəliliyi təmin etmək üçün müvafiq strukturunun bilavasitə idarəetmə sisteminin (idarə heyətinin) tərkibində nəzərdə tutulmaması, onun daha ali idarəetmə orqanına (səhmdarların ümumi yığıncağına, müşahidə şurasına) tabe edilməsi zəruridir. Qeyri-dövlət maliyyə nəzarətinin təşkili prosesinin bilavasitə müəssisənin təsis sənədlərində öz əksini tapması və müvafiq sənədlərdə daxili audit strukturunun hüquq və vəzifələrinin, məsuliyyətinin müəyyənləşdirilməsi də vacib məsələdir.

Daxili nəzarət mexanizminin və o cümlədən auditin inkişaf amili bu sahədə olan maraqların tam və dolğun şəkildə müəyyənləşdirilməsi ilə də bağlıdır. Müasir müəssisənin təşkili və fəaliyyəti dövründə müxtəlif maraq sahələrinin, dairələrinin əlaqəsi, təmini və nəzərə alınması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və bu amil maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin davam etdirilməsi, onun nəticələrinin qiymətləndirilməsi prosesində öz əksini tapır. Fəaliyyət və onun nəticələri ilə bağlı müxtəlif maraqlı tərəflər ilk növbədə müəssisədə işlək, şəffaf və səmərəli qiymətləndirmə qabiliyyətinə malik daxili nəzarət, daxili audit sisteminin olmasının tərəfdarı kimi çıxış edirlər. Belə tərəflər, şəxslər müəssisədə daxili nəzarəti yalnız maliyyə nəzarət

funksiyasını həyata keçirən struktur kimi deyil, geniş araşdırmalar, təhlillər aparan, risk amillərini qiymətləndirən, müəssisədaxili və xarici proseslərə obyektiv qiymət vermək imkanına malik bir struktur, daha doğrusu, müəssisədaxili audit funksiyalarını icra etmək iqtidarında olan struktur kimi qəbul edirlər.

Daxili auditin inkişafında maraqlı tərəflərin müəyyənləşdirilərək sistemləşdirilməsi, onlarla əlaqələrin qurulması istiqamətinin tənzimlənməsi müəssisənin fəaliyyəti üçün olduqca əhəmiyyətlidir. Bu baxımdan daxili auditin inkişafında maraqlı tərəfləri iki istiqamətdə fərqləndirmək zəruridir:

- müəssisədaxili maraqlar. Bu qəbildən olan maraqlı tərəflər kimi təsisçilər, idarəetmə orqanları, səhmdarlar, menecerlər, işçi heyəti çıxış edir;
- müəssisədənkenar maraqlar. Belə maraqlı tərəflərə dövlət orqanlarını, investorları, kreditorları, sosial fondları, müəssisənin fəaliyyətində və onun nəticələrində maraqlı olan digər bu yönümlü qurumları aid etmək mümkündür.

Birinci maraqlı tərəflər daxili auditin inkişafında bilavasitə müəssisədaxili maraqlar baxımından çıxış edirsə, ikincisi maraqlı tərəflər isə daha çox cəmiyyət və onun müxtəlif təbəqələrinin, dövlət qurumlarının mənafelərini təmsil edirlər.

Beləliklə, qeyri-dövlət maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi yalnız müəssisə və təşkilatlar üçün deyil, ümumilikdə dövlət, cəmiyyət üçün də əhəmiyyət kəsb edir. Məhz, bu amil qeyri-dövlət maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsinin dəqiq tənzimləmə strukturunun, mexanizminin olmasını ön plana çəkir. Məsələnin belə qoyuluşu və vacibliyi bir də onunla əlaqədardır ki, Azərbaycanda bazar münasibətlərinin inkişafında maraqlı olan və bu məqsədlə ölkədə həyata keçirilən iqtisadi islahatlar prosesinə əsas yardım və kreditlər ayıran beynəlxalq maliyyə institutları (Beynəlxalq Valyuta Fondu, Dünya Bankı) daxili nəzarət sistemi kimi məhz daxili auditin təşkilində, inkişafında israrlıdırlar. Bu məqsədlə ölkədə həyata keçirilən struktur dəyişikliklər, islahatlarla bağlı müvafiq beynəlxalq təşkilatların köməyi genişlənməkdədir. İqtisadi islahatların yeni mərhələsinə qədəm qoymuş Azərbaycanda maliyyə nəzarəti və audit xidmətinin beynəlxalq tələblər səviyyəsində qurulması, qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi nəticə etibararı ilə müəssisələrdə

maliyyə siyasətinin müvəfəqiyyətlə reallaşdırılmasına, maliyyə vəsaitlərinin vaxtında müvafiq fondlara daxil olmasına, habelə bu vəsaitlərdən məqsədyönlü istifadəyə gətirib çıxaracaq və bu isə öz növbəsində sosial və iqtisadi dirçəlişə imkan verəcəkdir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Hər bir müəssisənin rentabelli fəaliyyətinin əsasında onun maliyyə təminatı dayanır ki, zəruri maliyyə təminatını ödəmədən, qarşıya qoyulmuş strateji məqsədlərə nail olmaq qeyri-mümkündür. Bu baxımdan da, hər bir təsərrüfat subyektinin başlıca vəzifəsi lazımi maliyyə vəsaitlərini cəlb etməkdən ibarətdir. Təcrübə sübut edir ki, maliyyə vəsaitlərinin əldə edilməsi nə qədər zəruri şərtdirsə, bu vəsaitlərin səmərəli idarə olunması da bir o qədər vacibdir. Ona görə də, vəsaitlərin əldə edilməsi və onlardan səmərəli idarə olunması məsələlərinə kompleks şəkildə yanaşılması daha məqsədəuyğundur.

Müstəqil dövlət kimi ölkəmizin müəssisə və təşkilatlarında güclü və çevik maliyyə idarəçiliyi siyasətinin olması olduqca vacibdir. Bu, həm də bazar iqtisadiyyatının mühüm xassələrindən biridir. Ona görə də Azərbaycanda inzibati maliyyə idarəçiliyi kökündən dəyişdirilmiş və müasir bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun şəkildə yenidən qurulmuşdur. Belə islahatlar təbii olaraq istehsalın və bütövlükdə cəmiyyətin sürətli inkişafında maliyyənin rolunun artmasına gətirib çıxarmışdır. Müasir şəraitdə iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi və onun səmərəliliyinin yüksəldilməsi, istehsal proseslərinə elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin tətbiqi və resurslardan səmərəli istifadənin təmin olunması ön plana çəkilir. Belə bir şəraitdə bütün növ məsrəflərin və əldə edilmiş nəticələrin uçotunun dəqiq aparılması, istehsal proseslərinin və əldə edilən nəticələrin hərtərəfli təhlili və onların hesabatda doğru və düzgün əks etdirilməsi iqtisadi inkişafın təminatverici bir amili kimi diqqət çəkir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində təşkilati və hüquqi formasından asılı olmayaraq bütün müəssisələrin əsas vəzifəsi özünün istehsal, maliyyə fəaliyyətini mənfəətlə başa vurmaqdan ibarətdir. Müəssisələrin gəlirlə işləməsinin əsas mənbələrindən biri də dövriyyə aktivlərinin səmərəli istifadə edilməsidir. Dövriyyə aktivlərindən səmərəli istifadə edilməsi isə onlar üzərində maliyyə nəzarət sisteminin və auditin müasir tələblər səviyyəsində qurulması və aparılmasından asılıdır. Çünki, dövriyyə

vəsaitlərinin uçotunun və auditinin düzgün aparılması müəssisənin istehsal ehtiyatlarından, tədavül sferasında yerləşən maddi aktivlərdən, pul vəsaitlərindən, qısamüddətli maliyyə qoyuluşlarından, hesablaşmalarda olan vəsaitlərdən səmərəli istifadə ilə nəticələnir və neqativ hallar vaxtından əvvəl aradan qaldırıla bilər. Müəssisə fəaliyyətini elə qurmalıdır ki, bu həm onlarla geniş təkrar istehsal prosesinin normal gedişinin təmin olunması, həm dövlət qarşısındakı öhdəliklərin yerinə yetirilməsinə imkan vermiş olsun. Bütün bu qeyd olunan vəzifələrin yerinə yetirilməsi müəssisədə maliyyənin düzgün təşkil edilməsindən, maliyyə nəzarətinin daha da təkmilləşdirilməsindən asılıdır.

Ölkəmizdə maliyyə nəzarətinin tədqiqi göstərir ki, maliyyə nəzarəti sisteminin müasir dövrün tələblərinə uyğun təşkili və təkmilləşdirilməsi olduqca vacibdir. Maliyyə nəzarətinin bazar iqtisadi şəraitinə uyğunlaşdırılması, maliyyə nəzarətinin ağırlıq mərkəzinin gəlirlərin formalaşmasına və xərclərin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə, sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafına yönəldilməsinə, maliyyə nəzarətini korrupsiya alətinə çevirən əngəllərdən azad edilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Qeyd edək ki, yeni şəraitdə maliyyə nəzarəti təkcə pozuntuların qeydə alınması və onların aradan qaldırılmasına nəzarətin həyata keçirilməsi ilə məhdudlaşa bilməz. Hər şeydən əvvəl, aşkara çıxarılmış kənarlaşmaların yoxlanılan obyektə işlərin yaxşılaşdırılmasına dair konkret təkliflərin və tövsiyələrin işlənilib hazırlanmasına imkan verən səbəb-nəticə əlaqələrini müəyyənləşdirmək zəruridir. Yəni nəzarət sadəcə olaraq yoxlama məqsədilə aparılmır, kənarlaşmaları aşkara çıxarmır, həm də onların (məsələn, pozuntu, oğurluq, səhvlər) meydana gəlməsinin qarşısını alır, mənfi meyillər risklərini azaldır.

Maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi, hər şeydən əvvəl, audit xidmətinin ən müasir mexanizmlərinin təşkilini və fəaliyyət göstərməsini, nəzarət sisteminin əlaqələndirilməsini və təsir gücünün artırılmasını və s. nəzərdə tutur. Təsərrüfat subyektlərinin səmərəli idarə edilməsinin təşkilinə, onların fəaliyyətinin tənzimlənməsinə müsbət baxımdan təsir edən audit sistemi həmçinin bu subyektlərin maliyyə fəaliyyətinin mövcud vəziyyətini və inkişaf perspektivlərini

qiymətləndirərək, bu istiqamətdə öz rəyini bildirir. Artıq daxili auditin zəruriliyi nəzərə alınaraq, ölkəmizin müxtəlif fəaliyyət növlü müəssisə və təşkilatlarında daxili audit strukturlarının yaradılmasına başlanmışdır. Lakin bu yeni, perspektivli işin qurulmasında bir sıra nöqsan və çatışmazlıqlara yol verilir, daxili auditorların lazımı biliklərə və peşə vərdişlərinə yiyələnməsinə, daxili auditin aparılmasına dair standartların və etik normaların işlənilib hazırlanmasına yardım edən metodik normativ aktlara, tədris-praktik səciyyəli metodiki vəsaitlərə ehtiyac vardır. Bütün bu göstərilənləri nəzərə alaraq hər bir müəssisənin fəaliyyətində qeyri-dövlət maliyyə nəzarətinin səmərəli təşkilini aşağıdakı əsas istiqamətlər üzrə həyata keçirmək daha məqsədəuyğundur:

- yüksək ixtisaslı və peşəkar mütəxəssis və kadrların, menecerlərin olması;
- zəruri informasiyaların, potensial imkanların müəyyən edilməsi və onların vaxtında təhlil edilib, istifadəsi;
- təşkilati baxımından bütün təsərrüfat fəaliyyətinin birləşdirilməsi;
- qarşılıqlı əlaqəlilik nəticəsində qarşıya qoyulan məqsədə və fəaliyyətin səmərəliliyinə nail olunması;
- müxtəlif şərait və amillərin təsiri mövcud olduqda, müəssisənin funksional fəaliyyətinin normal tənzimlənməsini təmin edən daha təkmil və səmərəli idarəetmə qərarlarının qəbulu;
- səmərəli nəzarət və qiymətləndirmə forması kimi daxili auditin təşkili.

Qeyri-dövlət maliyyə nəzarəti o cümlədən, təsərrüfatdaxili nəzarətin müəssisənin inkişafı üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edən uçot siyasətinin formalaşdırılmasında, onun iqtisadi siyasətinə yüksək səviyyəli peşəkar ekspert rəyinin verilməsində, struktur bölmələrinin fəaliyyətinin təşkilində, əlaqələndirilməsində, ümumilikdə isə fəaliyyəti nəticələrinin qiymətləndirilməsində öz aparıcı mövqeyi ilə çıxış edir. Zənnimcə, müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində bu sahə daha geniş anlamda qiymətləndirilməli və bu anlama iqtisadi təhlillər, bazar amillərinin tədqiq olunması, maliyyə startegiyasının müəyyənləşdirilməsi, idarəetmə sisteminin qiymətləndirilməsi və bu sahədə zəruri təkliflərin verilməsi daxil edilməlidir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, respublikamızda maliyyə nəzarəti sahəsində qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi istiqamətində aparılan işlər genişlənməkdədir. Respublikada maliyyə nəzarəti orqanlarının fəaliyyətini tənzimləyəcək qanunvericilik aktına ehtiyacı nəzərə alaraq Maliyyə Nazirliyi tərəfindən “Maliyyə nəzarəti haqqında” qanun layihəsi hazırlanmışdır ki, onun da yaxın dövrlərdə Milli Məclisin müzakirəsinə təqdim olunması gözlənilir. Qeyd olunan qanun ölkədə maliyyə şəffaflığının təmin olunması, maliyyə vəsaitlərinin xərclənməsi üzərində nəzarətin gücləndirilməsi ilə yanaşı, maliyyə nəzarətinin tətbiqinin vahid hüquqi və metodoloji əsaslarını, habelə dövlət maliyyə nəzarəti orqanlarının vahid sistemini və onların qarşılıqlı əlaqəsini təmin edəcəkdir.

Ə D Ə B İ Y Y A T S İ Y A H İ S İ

1. “Müəssisə haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı, 1994.
2. “Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı, 1991.
3. “Auditor xidməti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi, Bakı, 1994.
4. Azərbaycan Respublikasının “Daxili audit haqqında” Qanunu, Bakı, 2007.
5. “Müəssisələrdə məhsulun maya dəyərinə daxil edilən xərclərin tərkibi haqqında” əsasnamə. Bakı, 1996.
6. «Müəssisələrin Uçot Siyasəti haqqında Əsasnamə» (Respublika Maliyyə Nazirliyinin 23 yanvar 1997-ci il tarixli 5 sayılı əmri).
7. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 27 iyun 2001-ci il tarixli “Dövlət maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsi qaydaları haqqında Təlimat”
8. “Azərbaycanda maliyyə nəzarəti və audit” elmi-praktik konfransın materialları – Azərnəşr, 1999.
9. “Sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsində maliyyə nəzarətinin rolu”. (Beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları). – Bakı: “İqtisadiyyat və audit” jurnalının nəşri 2006.
10. “Maliyyə” D. Bağirov, M. Həsənlı Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti- 2011.
11. “Maliyyə nəzarəti” Bəybala Xankişiyev Bakı, 2002.
12. Abbasov A.B., Abbasov S.A. “Maliyyə biznesi”. Bakı: “İqtisad Universiteti” nəşriyyatı, 2014.
13. Ələkbərov Ə.Ə. “Müasir mərhələdə maliyyə ehtiyatları və onların istifadəsinin bəzi məsələləri” AMEA nın xəbərləri, humanitar və ictimai elmlər seriyası (iqtisadiyyat), 2006.

14. M.M.Sadiqov “Azərbaycan Respublikasının maliyyə potensialının formalaşması problemləri” Bakı, 2001.
15. R.Hacıyev “Təftiş və nəzarət” Bakı,1999.
16. Əliyev R. , Novruzov N. “İnvestisiyanın maliyyələşdirilməsi və kreditləşdirilməsi” Bakı, 2003.
17. Ələkbərov Ə.Ə. “Azərbaycan dövlətinin sosial-iqtisadi inkişafında vahid büdcə sisteminin rolu” Bakı, 2005.
18. “Maliyyə təhlili” dərslik. Kazımov R.N, Müslümov S.Y, ADİU-nun nəşriyyatı, 2012.
19. “Şəffaflığın artırılması və korrupsiyaya qarşı mübarizədə nəzarətin rolu və əhəmiyyəti”(2008). / Beynəlxalq Elmi-Praktik Konfransın materialları Bakı, 18-19 Sentyabr.
20. “Azərbaycanda audit: təşəkküldən inkişafa doğru (1996-2001-ci illər)”. Bakı, Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatasının nəşri, 2002
21. Azərbaycan Respublikası Statistika Komitəsinin bülletenləri.
22. Hüseynov.T.Ə “Firmanın iqtisadiyyatı” Bakı, 2009.
23. F.V.Ağayev, V.V.Novruzov. “Təsərrüfat subyektlərinin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi”. Bakı, 2007.
24. İsgəndərov R.Ə. “Müəssisənin maliyyəsi” Bakı,2007
25. ШулякП.Н. “Финансыпредприятия” Москва, 2004.
26. ЛиференкоГ.Н. “Финансовыйанализ предприятия” Экзамен, 2006.
27. Шермет А.Д., Суйц В.П. “Аудит”. Москва, 2002.
28. Бровкина Н.Д. “Основы финансового контроля” 2007.
29. Лупей Н. А. “Финансы торговых организаций” 2010.
30. R.K.Mishra , R.Nandagopal “Financial control and enterprise management” 2004.
31. “Access to Finance for Micro, Small, and Medium-Sized Enterprises in Azerbaijan”. Angela Prigozhina (country sector coordinator) May, 2015

32. Enterprise surveys of World Bank, 2007-2014

33. World Bank Group Finstats, 2015

1. www.stat.gov.az
2. www.cbar.az
3. www.anl.az
4. www.maliyye.gov.az
5. www.sai.gov.az
6. www.vergijurnali.az
7. www.banker.az
8. www.academia.edu
9. www.enterprisesurveys.org
10. www.worldbank.org